

Calcutta Oriental Series

No. 2.

CHANAKYA-RAJNITI-SASTRAM.

(चाणक्य-राजनैति-शास्त्रम्।)

Calcutta Oriental Series.

No. 2.

CHANAKYA-RAJANITI-SASTRAM.

चाणक्य राजनीति शास्त्रम् ।

EDITED

BY

PANDIT ISVARA CHANDRA SASTRI

SANKHYA VEDANTA NYAYA DARSHANA TIRTHA

WITH A FOREWORD

BY

JOHAN VAN MANEN

*Librarian In-charge of Library
Calcutta*

SECOND EDITION

Calcutta

PRINTED BY BIJUNU PADA HAZRA

SANSKRIT PRESS

124/2/1, Manicktolla Street

1921

All rights reserved.]

[Price 14 annas

Copy Right
BY
RAJENDRA NATH DUTT
CALCUTTA

CALCUTTA ORIENTAL SERIES

	Rs	as	p
1 Yuktikalpataru	2	8	0
2 Chanakya Rajaniti sastraṃ [2nd edition]	0	14	0
3 Haribhāṣya by Vopadeva	1	4	0
4 Inter-state Relations in Ancient India Part I	2	0	0
5 Muṇi tāphalam by Vopadeva with the com mentary of Hemadri Part I	3	0	0
6 Chanakya Katha	1	0	0

Published by RAJENDRA NATH DUTT

46 Fyzee Road, Sec 1,

CALCUTTA.

When, in 1919, the first edition of this Chāpakya-Rajaniti-śāstram appeared as the second number of the Calcutta Oriental Series, the event was no less interesting than appropriate. Interesting, and even to a certain extent important, as the text now published for the first time brought us an attractive new collection of Niti maxims, which, though its existence had been known before, had not yet been made accessible to the general public. Appropriate, inasmuch as we would be justified in celebrating a centenary in the history of that special kind of Niti literature which is connected with the name of Chāpakya which is contained in the title of our text. Both points may be elaborated a little. All students of Sanskrit literature are aware of the interest and intrinsic value of that body of practical wisdom, prudential counsel, *savoir vivre*, *Lebensklugheit*, or whatever expression we may choose to render the term Niti. Scholars have given enthusiastic testimony to their admiration for this branch of literature, at once partaking of the nature of philosophy and of poetry, and which, besides, embodies a vivid and charming picture of the Indian soul and of Indian life, variegated, rich and ever fresh, sparkling with the colours of all the Orient, and at the same time human and natural, appealing to readers beyond limits of time and place. Indeed, side by side with such great treasures of Indian literary production as the Epics or the Upanishads, Kāvya or Darsana, Niti maintains its place as an element of equal rank and need not fear obscurity by comparison with other brilliant lights. Much of this Niti literature has been

published and been made easily accessible, not only in original texts but also in translations. Many, also, are the studies consecrated to various aspects of the subject by Orientalists, or by Indian lovers of their own inheritance. Nevertheless there seems scarcely any comprehensive and searching study in existence, surveying the whole field and mapping out its contours, still less any work attempting a chronological or systematic description of its history. In the absence of such a comprehensive study, any isolated contribution to the material on which a future history of Niti literature has to be based must be welcome and of importance. A glance at the remarks on the subject in such works as Macdonell's *History of Sanskrit Literature* or in the *Encyclopædia Britannica* will show at once how unsatisfactory and superficial the general statements on this subject in works of authority still are at present. And so the publication of this new collection of Niti sayings cannot but be interesting, and, in so far as it brings some new material, important. The present collection contains, amongst a majority of known sayings, also a small number of new ones, and in many cases new versions of previously known sayings, and so it is a distinct contribution to our knowledge, which settles its claims to our interest. As to the fitness of the time for the publication of the work, we may remember that according to bibliographical data in other works about Capakya's sayings, the first printed edition of a Capakya Samgraha was published almost a century ago, in 1817 to be precise. This was in Bengal, but I cannot find in which place. Moreover, synchroni-

sing with this first appearance of a *Capakya* in print in India was the introduction of a similar work to Europe. That remarkable Greek Demotrios Galanos who lived for about forty consecutive years as a philosopher and in Hindu style in Benares (where he died aged 72 years in May 1838) sent home to Greece a translation in Greek of a *Capakya* in the year 1823. Though destined for his fatherland his messenger took it to Rome where he presented it to the Vatican or at least the Sanskrit MS accompanying it at the same time publishing in Rome this Greek translation together with one in Italian. This was in 1835. The *Capakya* text in this case was a so called *Laghucāpakya* about which we will have to say something later on. The Roman editor whose name is given as N. Chiefala in his publication but whose Greek name is N. Kephalas seems to have taken singular liberties with his countryman's work. Not only did he make it appear as if this translation was his own instead of Galanos' work but he also changed the Greek translation from the classical into a more popular language and what is still worse invented a number of sayings of his own which he interpolated between the genuine sentences. But anyhow this publication made the name *Capakya* for the first time known to the wider public in Europe. This knowledge was still spread further by a translation into French of the Italian portion of Kephalas' booklet made by Bezout who in 1826 published his *Sentences Morales de philosophie des Indes en France*. If we add to all this the information which the editor of this series has kindly given me,

namely that the MS. from which the present text is printed is also about a century old, then we find that by a constellation of circumstances we have a right to speak of a centenary in the history of the *Canakya Niti*. Since this first publication in Bengal, and this first translation into an European language much new material soon accumulated in India as well as in the West.

It would be interesting to follow step by step the successive publications since these early days, devoted to *Niti* in general or to *Canakya* in particular. That would be, however, too much and out of place in a brief preface like the present. Though *Canakya Niti* collections in various forms were very popular in India and have been printed and reprinted so often that of some collections the editions may be counted by the dozen, scholarly work on them and their contents has only been rarely undertaken here. Not only that, but as far as *Canakya* is concerned, we owe the most instructive treatises to continental writers, and at present the chief scholarly literature about his *Niti* is to be found in German, French and Italian, but not in English. More popular publications, in the form of translations, have been published in English in India, but many of these are at present out of print and difficult to be found. We may rapidly examine both classes.

The first general work attempting to fix a correct text of a great number of Sanskrit *Niti* sayings, was the *Indische Sprüche*, by the Russian scholar Otto Bohtlingk. This splendid work appeared in a first edition in then St Petersburg, in 1863-65, in three

volumes. It then contained about 5100 sayings, maxims, sentences, etc., all given in the original text, together with a German translation, and not only all variant readings collated but also a detailed indication of the places where the saying was to be found. A second edition of this work, brought out in 1870-73, also in three volumes, brought a revised and enlarged version of it, bringing the number of sayings to nearly 8000. A few supplementary notes to this work were published by its author in the *Bulletins* of the St. Petersburg Academy of various years.

It is an exceedingly great pity that this valuable work is almost unobtainable now a days. It has been out of print for many years and is so much sought after that second hand copies only rarely occur in the market. In India there are only very few copies of it in public Libraries. As far as I am aware the library of the Asiatic Society of Bengal has a copy of the first edition, and the Adyar Library in Madras one of the second edition, but that can only be of very limited use to the general student-public who would like to consult these volumes. Bohtlingk's work contains sentences which belong to Niti proper as well as those which are Kavya proper indiscriminately. Since the appearance of this work the number of published translated and critically edited texts of all kinds has materially increased, and it would be very desirable that some one should attempt a similar work taking into account all the additional editions which the lapse of half a century has produced. In such a revised edition it would be well to keep the Niti proper apart from what is pure Kavya or Alamkara. In India some

works of a slightly similar nature though modelled on quite another plan have been published which ought to be mentioned here briefly as cognate to our subject. They are however more general anthologies than special collections of *Niti* albeit they contain material connected with it.

They are chiefly the four following works all equally important —

Kasinatha Landurang Parab *Subhāshitānāḥ Patna Bhaṣṭarīgam* Fifth edition Containing about 10 000 sayings

Peterson and Pandit Durgaprāsada *The Subhāshitānāḥ of Vallabhadeva* Containing about 3500 slokas

Peterson *The Padhān of Śraṅgadhara* Containing over 4600 slokas

Dr F W Thomas *Kaṇḍarācanasamuccaya*, containing over 500 verses and containing a most remarkable bio bibliographical introduction in expansion of a model furnished by the first-named of the above four works

Other works might be mentioned but we must limit ourselves. Only in Bohtlingk's collection several of the *Cāpakya Samgrahas* have been systematically digested and incorporated. The inclusion of these various *Cāpakya* collections in Bohtlingk's book gave the impetus to various other scholars to take up the further study of *Cāpakya Niti* and so we see a quick succession of articles and dissertations on this subject all provoked by the great Russian scholars' lead.

The first to follow Bohtlingk was Weber who in 1864 published a new collection of 108 *Cāpakya* sen

tences, a so called *Asotttaravatam*, which differed from the one already known from the text and translation published by Kales Krishen (Kali Krishna Deb, Maharaja Bahadur) in Bengali script and with English translation, in his interesting *Niti Sapkalana*, Serampore, in 1831, and afterwards only published, in Devanagari by Dr John Haerberlin in his *Kavya Samgraha*, Calcutta, 1847. Weber's article was later republished in the first volume of his *Indische Streifen*, Berlin, 1868. Next came Dr Klatt, who in 1873 published in Berlin a Halle doctor's dissertation on a *Canakya* of 300 slokas, entitled *De trecentis Canakyae poetæ indici sententia*. He added valuable bibliographical matter and a detailed introduction to his essay, which, as are nearly all others on the subject is now almost unobtainable in India. A few years after, in 1888, Bhoobun Chaund Dutt, published in Calcutta the full text of this same *Samgraha*, under the title of *Bodhi Canakya*, with the text in Bengali type, a translation into Bengali and English and a preface. This author performed his work independently from that of Klatt and evidently without being aware of its existence or of that of any of his predecessors in Europe, including Böhtlingk. It is a great pity that this edition too, with its useful text and translation, is no longer obtainable, and I have not seen it cited in any of the works about *Canakya* subsequently published. This author in his preface speaks of a *Vrddha Canakya* in over 500 slokas which I think can scarcely be anything but a truncated version of the text which is now published in this volume, and also alludes to "some extracts passing under the name of

bay *Vṛddha Caṇakya*. It is rather curious that this laborious work does not make any mention of, or refer to, Monseur's book, which is inexplicable. In the meantime, in India, several publications appeared on the same subject, though none of them in the critical manner of the Continent. In India all that was published on *Caṇakya* served popular, not scholarly, purposes. From the earliest introduction of printing in India, Bengal has produced a great number of editions of a collection either identical or based on the 108 known as Haebelin's collection, and referred to above. At present there are about ten various editions of it current in Calcutta, nearly all greatly modified by their editors. Only the edition by Paṇḍit Priyanātha Tarkaratna, of Burdwan, published in 1914, preserves the original text. All other editors, either to suit modern taste, or out of personal predilection, omit a great number of ślokaś and replace them by others, so that the transmission of the original collection, however popular in Bengal, has almost come to an end. All these editions have Bengali renderings attached to them and are printed in the Bengali character. As popular as these *Astottara-śatakamaś* are in Bengal is, in other parts of India, a *Vṛddha Caṇakya*, in two halves, and 17 chapters, containing about 310 ślokaś. It is most popular in Bombay and the Bombay presidency, and most, though not all, editions have been produced there. At the present time at least some twelve editions of this collection are current, and since about the year 1851 the work has been constantly reprinted in the original text with translations in the most various vernaculars, as Hindi,

Marathi Gujrathi Gurkha There must be scores of editions of it This is the text translated by Kressler into German and an English translation by K. Raghunathji appeared in 1890 in Bombay In Calcutta Bhobun Chaud Dutt as already noted above published in 1888 the text and translation into Bengali and English of a Bodhi Capakya in three hundreds This is the only edition and complete translation of this collection I am aware of It is the same collection on which Hatt wrote his study

Again another collection which seems only to have been printed once and never translated completely, is a short Vṛddha and Laghu Cāpakya each in eight chapters together containing some 200 slokas which number however varies in the several manuscripts known The Laghu portion is the one sent to Europe by Galanos and translated by him into Greek later modified and added to by Kephala and also rendered into Italian and French and lastly published by Teza in Sanskrit and translated again into Italian The whole collection was once printed in India in Agra in 1863

Then we find a number of publications in Madras either with the name of Cāpakya added or simply termed Nitisāra or Nitisāstram with Tamil Canarese Malayalam or Telugu translations but in nature real Cāpakya Saṃgrahas The few editions I find noted of these and of which I have not been able to obtain copies date mostly back some forty years ago In the Tanjore Palace Library there is a group of some eight Niti Mās some of them with the name of Cāpakya

one with the name of Vararuci which all seem to belong to this family. A great number of manuscripts of a kindred nature are furthermore to be found in public or private libraries all over the world, both in Europe and India, and it would be worth while to tabulate all these and to study their contents still more completely and systematically than has been already done.

Again we have a separate group of Uriya translations of certain Cāṇakya saṁgrahas with the Sanskrit text and I believe they are mostly based on or identical with the Bengal Astottarasatam.

Of the Burmese Niti collections there seem to be a great number of editions, both in Pali and in Burmese but I have not been able to collect full bibliographical details about them. Temple says of the Lokaniti that it has been copied into hundreds of palm leaf manuscripts and that the Government published it (before 1878) in Burmese and Pali in an edition of 10 000 copies.

About 1881 A. D. A. Wijayasingha, published a Nitisāstra presumably in Colombo translated into English so that we may expect to find some Cāṇakya literature also in Sinhalese.

Weber's Astottarasatam was in both his manuscripts accompanied by a translation into Persian, so adding another to the long list of languages in which Cāṇakya Niti has found expression, and, lastly, mention must be made of several Tibetan collections of Cāṇakya Niti found in vol. 123 of the Tanjur, to which Schiefner had already drawn attention in the notes to the first edition of Buhlling's work, and of

which he has quoted several in its pages. Huth and Cordier have again described these collections in their bibliographical works on the Tanjur, and in 1919 the Calcutta University published an edition of a *Prajñā Dāṇḍa* ascribed to Nāgārjuna, edited by Major Campbell forming part of these Tanjur treatises and constituting substantially a *Caṇakya saṃgraha* though fathered on Nāgārjuna. As a matter of fact I have been able to identify over a hundred of the 260 *śloka*s in that work with original Sanskrit *Caṇakya śloka*s whilst another 50 are half identifiable the rest not being traceable to a Sanskrit source as yet.

I may mention that I have found no trace of Chinese renderings of this literature in the Chinese *Tripitaka*.

Now we come to our present manuscript. A copy of it was already known in Europe and described by Kessler. It is the so-called *Bhojaraja* recension of the *Vṛddha Caṇakya* though it seems not clear why it should be called by that name. It belongs to the Bodleian collection in Oxford and is less complete than the text here published inasmuch as it contains 576 *śloka*s against the 660 of the present *Mā*. This text has never been published before and still less translated though a very great proportion of its contents was already known through other sources. Leumann sees in it an attempt to polish a more popular form of *Nīti* sayings into a work of high literature to convert pure *Nīti* into *kāvya*. That may be but the interest of this collection is greater from another point of view raising an interesting question of literary history. On a close examination of its contents and structure we find,

much to our surprise that this Canakya collection is in a way only an elaboration or modification of another Niti collection which under the name of Nitīsāra occurs in the Garuḍa Purāṇa forming there adhyāyas 103 to 115. The Garuḍa Purāṇa Niti Sāra is shorter than Bhojarāja's counting only 390 ślokas but a careful comparison shows that of these about 260 are identical in both collections and that not only the sequence of the ślokas in both works is the same but also their division in adhyāyas. Both works contain 8 chapters of which the last is about double the length of the others a characteristic they have in common with the Tibetan Canakya in the Tanjur which is as closely related to both works as these are mutually. Now it is most remarkable that the Nitīsāra in the Garuḍa Purāṇa should be ascribed to the Vedic sage Saṅgaka a name which approximates as closely as possible to that of the worldly Canakya. There can be no doubt that our present Canakya Sastram and the Garuḍa Purāṇa Nitīsāra are mutually dependent but the question remains which of the two collections has the priority. This is a matter of great interest. The whole problem hinges on the question whether the name Canakya has any right to be used in connection with the many Indian Niti Saṅgrahas. This may be doubted. A close study of all the available Manuscripts and texts and a comparison of their introductory and concluding ślokas reveals a complete lack of unanimity in the ascription of the authorship and the terms in which that ascription is made. In the various collections one, two, three, four, and even five introductory verses are made to say that Canakya is the real

author. The words used vary in almost every collection. We find *Caṇakyaena tu bhāṣitam*, *Caṇakyaena evayam proktam*, *Caṇakyaena yathoditam*, *Caṇakyaena prayujyate*, clearly indicating, in my opinion, that the attribution is in each case due to the compilers of the *saṃgrahas*, but not traditionally authentic. The Bombay *Vṛddha Caṇakya* has not even any mention of *Caṇakya* in its three introductory *ślohas*, and the only occurrence of the name there is in the title and the chapter colophons. Not only that, but in several collections these introductory *ślohas* are evidently tautological, and, indeed of the class which Weber in his collection characterises as a *Schreiberstück*, writer's learning. What to think, for instance, of the introduction to the Calcutta *Bodhi Caṇakya* where we find in four initial *ślohas* the repetition *vakyaṃ sampravakṣyāmi pravakṣyāmi* ? It is difficult to admit that an original poet or author would repeat himself in such a manner, but for a collator and syncrétist the feat would be quite possible. What is the greatest common factor in all the introductory *ślohas* is not more than the ardhha *śloka* *nānāsastrodhṛtam vakyaṃ rajanīṭisamuccayam* which is a statement which tallies perfectly with the character of all these *Nīti* collections, and is also quite compatible with the extraordinary variety of contents of all of them. This half *śloka* is, indeed, found in some of the introductory *ślohas* as the first half and in others as the second, and it seems that everything else to be found in the introductions is mere embroidery, but cannot claim authenticity. That the compilers of various collections take great liberty with their introductions and con-

cluding stanzas is clearly proven by the Gujarati and Marathi editions which begin with a specially composed śloka

Vṛddha Cāpakya granthasya tikam kurvesno
dhum sarva lokopakārāya bhāsaya maharāstraya and
bhāsaya gurjarastuyā.

So, also Kaleo Krishen, who introduces the concluding śloka in his edition *yasya vijñānamatrena*, etc, with the words "the conclusion by the author." Author, here, can hardly mean Cāpakya, but only the compiler of the collection.

This unintelligent syncretism is specially illustrated in our present text by the fact that in it, as in the *Garuda Purāṇa*, there are two separate beginnings to the work. Here there is an introduction in ślokas 1 to 5, and then, after some genuine Niti sayings, we suddenly find in śloka 16 a second beginning *mūlasūtram pravakṣyāmi*. The same happens in the *Garuda Purāṇa*, where after a few Niti saying śloka 10 begins again: *ntisāram surendraya imasūce bṛhaspatih*. This question might be easily elaborated but what has been said is sufficient for our present purpose. The practical conclusion I draw from all this is that there is no intrinsic reason to believe that the attribution of the various Niti Saṅgrahas to Cāpakya is due to any other authority than that of the compilers of the various collections, at least on the basis of the wording of initial and concluding ślokas of the existing works. If we left the question here it would be very simple, but the matter is more complicated. The existence of various collections of what may be called Cāpakya Niti, in various parts of India without

the name of Caṇakya attached, but simply called Nitisāra or Nitisāstram, the occurrence of a Nitisāra in the Garuda Purāṇa in connection with the name of Saunaka instead, the occurrence in the Tibetan Tanjur of four Niti Samgrahas one under the name of Caṇakya, another under that of Nāgārjuna, and still another under the name of Maśurakṣa (and this one containing certain ślokaś which are contained in nearly all Caṇakya collections and nowhere else ascribed to another) and finally one under the name of Vararuci makes us think that the attribution to Caṇakya is of late origin and that the original Niti tradition is older than and independent from this name and that perhaps the attribution is due to some bad play of words rooted in the similarity of sound between Caṇakya and Saunaka. In his article on Demetrius Galanos in the *Transactions of the Third International Congress for the History of Religions* J Gennadius in a footnote (p. 109) was already perplexed by the name and said ' This name is I believe, variously spelt Çaunakas Caṇakyaś, Tchanakaya. Gennadius was perhaps not an Orientalist, but his perplexity might well be shared by anyone trying to account for the variations of spelling of the same name in Indian manuscripts. Monseur says about this (p. 70)

"Caṇakya (Haebelin and Weber) and Caṇaka (Teza and Klatt) (with ण) are I think characteristic of texts from Bengal and Nepal

Caṇikya and Caṇika of those from Rājputana (?)

Caṇakya and Caṇakhya (with ण) of those from the region of Bombay

I do not know what to think of the orthography Caṇḍakya, Cāṇḍakya and Caulakya.

My own opinion is this. I think that the term Rājani holds the key to the riddle. There is the Indian tradition, reported in Dayānanda's *Dasakumara-carita* that Caṇḍakya, namely acarya Viśvayugupta, composed a *samuccaya* of 6000 ślokaś on Dandaniti. I think that the word Rājani has been assimilated to this tradition. But I ask myself if Rājani may not mean here something as little connected with kingship and government as the compound Rajayoga. If this be true, rājani would only mean excellent noble behaviour, not technically royal, but morally so. Losing sight of this metaphorical meaning, later generations may have sought a literal interpretation of it and fathered the *nanāśāstrodhritam rājani-samuccayam* on a statesman reputed to be the author of a literal Rājani of another nature. This seems a simple and satisfactory hypothesis but the question is unfortunately complicated by the existence of a very real and literally royal political *nītiśāstra* current under Caṇḍakya's name. I am not here referring to the *Kautilyam* or the *Caṇḍakya sūtras* which, as far as I see, have nothing to do with the matter, but with a Burmese *Nītiśāstra* to which hitherto no attention has been called in this connection. I refer to the Rājani translated by Gray, and forming the third section in his work cited above. Here we find a true political Rājani, though not connected with the name of Caṇḍakya, of 136 ślokaś nearly all of which can be traced back to the other Indian Caṇḍakya *Samgrahas* with this very singular difference, that every

where where in the Indian Nīti a saying is applied to human affairs in general, to a *nara*, the same śloka is here applied to the king only and the *nara* is changed into a *Rāja*. We all know the eight verses beginning *simhād ekaṁ*, in which the twenty qualities of certain animal are enumerated which the wise should imitate : *ya etāṁ vimśati guṇān ācariṣyati mānavah*. In the Burmese text (No 55) 'The wise king' who acts, etc. So again, the famous *Kaḥ kālāḥ* (*Vṛddha Ch.* 4-17, here 1-14) appears in the Burmese Nīti as an adhortation to wise kings (76-77). Whether this Burmese real *Rājantī* is a late production, made to suit a tradition, or whether it is the last, and up till the present, only remnant of a codex which is the source of the attribution of the Indian Nīti Samgraha to Cāṇakya must be left undecided in this place. It seems very curious that only one collection of this type should have been preserved outside of Aryan India if it were the fountain-head and mother of the very numerous collections still existent and undiminishedly popular in India itself. But the matter is worth enquiry. Before leaving this part of the argument I may also express my opinion that of the two collections, the text we have now before us and the text of the *Garuda Purāṇa*, the latter seems decidedly more primitive and original. In *Bhojarāja's* text we find elaborations and repetitions of a highly artificial character, which are not observable in the *Purāṇa* text. Of the two, *Bhojarāja* seems to be the imitator not the originator.

We have now travelled over a great deal of ground, and yet there is still much to be said, but I

must forbear. My readers will grow impatient and the length of this foreword will be altogether out of proportion to that of the text which follows. The above is mainly meant to draw attention of the reader to the valuable work already done in connection with Cānakya ślohas, mainly outside India, and unhappily little known here, and often inaccessible. It is also meant to draw the attention of the readers to the manifold problems connected with the present text, with Cānakya texts in general, and further with the whole subject of Nīti. It is highly gratifying that the Editor of the present series has been so well rewarded for his enterprise that so soon after the first a second edition has become possible. May now the appearance of this second edition lead someone to give us a good, accurate and elegant translation of this jewel necklace of many gems. It would be worth while and the publication would certainly find its public. Cānakya Nīti, whether attributable to Cānakya or not, is still a delectable form of literature. I would hope that in this series also some of the other samgrahas could be published, for instance the 300 śloka Bodhi Cānakya, which has been out of print for many years, and the smaller so called Laghu and Vṛddha Cānakya (which I think are in reality only one work in two ardhams and form together the true Laghu Cānakya in contradistinction to the Vṛddha Cānakya of Bombay) of which the Editor of this series possesses an interesting MS copy. India's Nīti, I have already said so in the beginning, forms part of its treasures and of its beauties. But it is not made accessible enough. May the publication of the

present text lead to a renewed interest in it, and, if possible, inspire others to come forward to exploit the rich mines of Indian literary treasures and wisdom material. To take up and pursue the study of Niti for one, or of śatakam poetry for another, to mention only these two subjects cognate to our discussion, would surely be an activity welcomed by many and a worthy homage to the Goddess worshipped by all who love beauty and wisdom, the gentle Sarasvati, who has blessed this land so abundantly.

IMPERIAL LIBRARY,	}	JOHAN VAN MANEN.
CALCUTTA, 1921.		

Foreword to First Edition

The title of this work may lead one to suppose that it deals exclusively with royal polity and was composed by the famous minister of Chandragupta Maurya. The first supposition is true to this extent that the fourth and the fifth chapters touch on a few topics of polity, while the second is perhaps wholly baseless, although stray portions may claim to have some connection with the views and thoughts embodied in the *Chanakya Sutra*. The concluding *śloka* mentions this compilation as the "Chanakya ruby" offered by king Bhoja, the famous patron of learning of the eleventh century, which evidently hints that it was compiled, if not by himself, at least under his auspices. The reasons for associating it with the name of the great minister may be, (1) connection, as aforesaid, with the *Chanakya-Sutra*, and (2) desire to add weight to it by an indication of the connection in the title. The treatment of topics of polity in the fourth chapter is more diluted than in the fifth which principally details the groups of qualities meant to guide the king as standards by which to judge the fitness of the public officials and members of his household-staff for their respective posts. The officials mentioned are (1) military commander, (2) chamberlain, (3) scribe, (4) ambassador, (5) elephant-keeper, (6) physician, (7) preceptor, (8) priest, (9) astrologer, (10) councillor, and (11) superintendent of the harem. Incidentally, one or two verses offer advice as to inter

said two chapters, the use of the title *Rajaniti* may appear to be inappropriate, but its justification is perhaps to be sought in the fact that the remaining chapters containing maxims of prudence and virtue are meant for the *guidance of the King* though they may be profitably followed by all men in their dealings with others in the conduct of worldly affairs

So far as I find, several couplets of this brochure (some with slight modifications) can be identified with those of other works, e.g.

Chakya Rajaniti sastra II 54 III 5, VII, 8, 26, VIII, 54, 62	}	Mahabharata
VII, 20		
VI 37.	..	Ramayana
	.	Brihadaranyaka
		Upanishad
VII, 18		Kautilya
III, 6, 27, VI, 97, VII, 10, VIII, 49, 61	}	Manu
VI, 59		
III, 65, IV, 23		Bhagavadgita
II, 26		Kumarasambhava
VI, 35, VIII, 145		Nitisataka
IV, 12, 37, VII, 25, 68, 90 VIII, 53	}	Maha Nataka
III, 15, 40 VII, 61, 69, 85, 86, VIII, 8, 19, 30, 35, 36, 43, 45, 50, 69, 78 78		
III, 70	}	Pañcatantra
V, 11, VII, 24, 74, 75, 78, 52, VIII, 12		
VI 21	}	Hitopadesa
VIII, 40 44, 48, 49, 50, 96.		
		Bhamati
		Laghu Chakya
		Santi Sataka
		Garuda Purana

This identity of *śloka*s does not always imply direct borrowing, one from the other, in view of the fact that earlier works or the floating mass of oral traditions may serve as common depositaries for the borrowing. The work itself acknowledges in its opening lines that it has drawn upon various *Saṣṭi* as, which supports the inference that it is a compilation. A more pointed reference has, however, been made, in a rather detached *śloka* (I, 16), to the *Sūtras* of Chanakya, which, I think, is none other than that recently edited by Pandit R. Shama Sastri B. A. and published in the Mysore Oriental Series. On a comparison of the *Sūtras* with this *Rajamiti*, the debt appears to lie more in the identity of sense of select *sūtras* and verses of the *Rajamiti* than in an out-and-out versification of the *Sūtras* with their words and expressions kept intact as far as possible, e. g.

<i>Chanakya Sūtra</i>		<i>Chanakya Rajamiti Sāstras</i>	
No.		Chapter	śloka
108		I	11
306		I	44
537		II	1&2
215 519		II	12
296		II	30
297		II	36
479		II	42
235		IV	13, 15
2		IV	16, 21
258		IV	17
257		IV	25
194, 105 & 535		IV	84
48		IV	38

Apart from the question of its borrowings from valued sources, or its affiliation to any particular work of note like the *Chanakya Sutra*, this manual has an importance of its own. If wise apophthegms clothed in a finished poetic garb have a power to attract, delight, and instruct our minds, it can well claim to be put by the side of such collections as the *Laghu Chanakya* and *Vridhha Chanakya*.

96, Amherst Street, }

CALCUTTA, 1921 }

NARENDRA NATH LAW

चाणक्य-राजनीतिशास्त्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

एकदन्तं त्रिनयनं ज्वानानलसम-प्रभम् ।
गणाध्यक्षं गजमुखं प्रणमामि विनायकम् ॥ १ ॥
प्रणम्य शिरसा विष्णुं त्रैलोक्याधिपतिं प्रभुम् ।
नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीति-समुच्चयम् ॥ २ ॥
येन सम्यग्धीतेन प्रज्ञापिस्तरतो नृणाम् ।
सत्यशौचरतो नित्यं हिंसाक्रोध-विवर्जितः ॥ ३ ॥
पठित्वेवं शुभं शास्त्रमिदं ज्ञास्यति तत्त्वतः ।
धर्मोपदेशं व्याख्यातं कार्याकार्ये शुभाशुभे ॥ ४ ॥
तदहं सम्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा पुरुषोऽचिरात् ।
लभते विपुलाङ्गीर्तिं न चार्थेण विगुह्यते ॥ ५ ॥
रहस्यभेदं पेशन् परदोषानुकीर्तनम् ।
कलहं परनिन्दाञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥
श्रूयतां धर्मसर्वस्व श्रुत्वा चैवोपधारयेत् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि न परिषां समाचरेत् ॥ ७ ॥
वर्जयेत् क्षुद्रसंवादं अरिष्टस्य च दर्शनम् ।
विवादं सह मित्रेण प्रीतिञ्च सह शत्रुभिः ॥ ८ ॥
मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्री-भरणेन च ।
द्विपत्तां सम्प्रयोगेण पण्डितोऽप्यवसीदति ॥ ९ ॥

कालेन रिपुणा सन्धि काले भित्तेषु विग्रह ।
 कालं करणमाश्रित्य कालं क्षिपति पण्डितः ॥ १० ॥
 कालं सर्वहर्ते वीजं काले गमं प्रमुञ्चति ।
 कालोऽनयत पुत्रं पुनः कालोऽपि सहरत् ॥ ११ ॥
 कालात्परोक्षं विद्मः पुनः कालं प्रवर्तते ।
 स्मृतसूक्ष्मगतिं कालो विविधं तस्य चोच्यते ॥ १२ ॥
 कालं यचति भूतानि कालं सहरते प्रजा ।
 कालं स्वप्ने पुत्रागर्ति कालोऽहिं दुरतिक्रमः ॥ १३ ॥
 कः कालं कानि सिद्धाणि को देशः कौब्ययाध्वयौ ।
 कावाहः काचः से गतिरिति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥
 अदाता पुत्रपुत्राग्री धनं सन्त्यज्य गच्छति ।
 दाता उरणं मन्ये सृतोऽप्यर्थे न मुञ्चति ॥ १५ ॥
 मूलमूत्रं प्रयच्छासि चापस्त्रेण प्रयोदितम् ।
 यस्य विज्ञानमात्रेण सर्वज्ञत्वं प्रपद्यते ॥ १६ ॥
 राजानां यज्ञभूमिषु ब्राह्मणो नटः नर्तकी ।
 पवणं तद्वगन्तव्यं सहापातकं नाशनम् ॥ १७ ॥
 वसन्तं सद्यः सद्यश्च पश्यते सद्यः सत्कथा ।
 पलुथे सद्यः मिथत्वं कुर्वीथो नावस्यीदति ॥ १८ ॥
 पर्यादः परस्वेष्यः परिज्ञानं परस्त्रिया ।
 परवेश्मनि वासश्च न कुर्वीति कदाचन ॥ १९ ॥
 परोऽपि हितवान् बन्धुर्वन्युरप्यहितं परः ।
 अहितोऽपि हितोऽपि हितमारुह्य मोघधनम् ॥ २० ॥
 नारी नश्यति रूपेण तपः क्रोधेन नश्यति ।
 सौम्यदूरप्रयामेन शूद्राद्येन हिंसात्मकम् ॥ २१ ॥

स बन्धुर्योद्धितं युद्धे स पिता पुत्रपोषकः ।
 तन्निवत् यत्नसद्भावः स देवो यत्नं निर्वृतिः ॥ २२ ॥
 सजीवति शुषो यस्य धर्मोऽस्य सजीवति ।
 गुणधर्म-विहीनो यो जीवितं तस्य निष्फलम् ॥ २३ ॥
 जीवने यस्य जीवन्ति मित्रापीडाः सवान्धवाः ।
 सफलं जीवितं तस्य आत्मायं को न जीवति ॥ २४ ॥
 अतिजीवति वित्तेन सुखं जीवति विद्यया ।
 किञ्चिज्जीवति शिल्पेन कृते कर्म न जीवति ॥ २५ ॥
 पिता च ऋणवान् शत्रुः माता शत्रु रशीक्षिणी ।
 भार्यारूपवती शत्रुः पुत्रः शत्रुरपण्डितः ॥ २६ ॥
 सा भार्या या प्रियवृत्तिं स पुत्री यत्नं निर्वृतिः ।
 समृद्धौ यस्तु वित्तत्र स्तदीर्घं यत् प्ररोहति ॥ २७ ॥
 सा भार्या यागृहे दत्ता साभार्या या प्रियवृत्तिः ।
 सा भार्या या पतिप्राणा साभार्या या प्रजावती ॥ २८ ॥
 सा भार्या यागृहे दत्ता साभार्या या प्रियवृत्तिः ।
 नित्यज्ञाता सुगन्धाच्च नित्यञ्च प्रियभाषिणी ॥ २९ ॥
 साध्वी सुशीलसम्पन्ना सुहृदाश्च गुणान्विता ।
 देवान्निगुरुभक्ताश्च सा भार्या भीममोक्षदा ॥ ३० ॥
 आर्त्ताक्षिं मुदितं हृष्टा मोषितं मलिना जया ।
 मृते म्रियेत या पत्नी मास्तीक्ष्ण्या पतिव्रता ॥ ३१ ॥
 अर्द्धं भार्या गरीरस्य भार्याऽभीष्टमता सुखम् ।
 भार्यामूलं त्रिवर्गस्य भार्याऽमेवेष्टं नश्यति ॥ ३२ ॥
 सदाहृष्टात्पुत्रपुत्रा मिथ्याव्ययपराङ्मुखी ।
 यत्नह्येतादृशी भार्या देवेन्द्रोऽसौ नमानुषः ॥ ३३ ॥

भार्यायन्त क्रियायन्तः सततं गृहमेधिनेः ।
 भार्यामूलं कुलं सर्व्वे तस्माद्भार्या परागतिः ॥ ३४ ॥
 देववाघ्नयभक्ताश्च नित्यं धर्म्मोपपद्भिनी ।
 यस्य भार्या मुदा नित्यं देवेन्द्रोऽसौ नमानुषः ॥ ३५ ॥
 सततं मङ्गलैर्युक्ता सततं धर्म्मवत्सला ।
 सततं ज्ञानयोगिनाश्च सततं द्विजपूजका ॥ ३६ ॥
 भर्तृभक्ताश्च सततं सर्व्वसौभाग्यवर्द्धिनी ।
 यस्य चैतादृशी भार्या देवेन्द्रोऽसौ नमानुषः ॥ ३७ ॥
 यस्य भार्याविरुपाक्षी कश्यप्या कलहप्रिया ।
 उत्तरोत्तरदात्रीश्च सा जरा न जरा जरा ॥ ३८ ॥
 यस्य भार्या सदा दुष्टा परवेश्मोभिगामिनी ।
 कुचेला न्यक्तलज्जा च सा जरा न जरा जरा ॥ ३९ ॥
 नाम्नीतिवादिनी नित्यं क्षुत्पिपासा समन्विता ।
 भर्तृघ्नो निर्दया दोना सा जरेति स्मृता बुधेः ॥ ४० ॥
 आचारान् स्वपतिं दृष्ट्वा भक्तयन्ती सदाऽखिलम ।
 परित्यक्ता निजैः पुत्रैर्दान्धैः स्वजनैस्तथा ॥ ४१ ॥
 चोरी स्वामी परोक्षी च योगिनी स्वाधिकारिणी ।
 पागुभटी चाङ्गदोषाश्च स्वादसाध्वीति पटङ्गुणा ॥ ४२ ॥
 अश्वरीनाश्च सर्वाश्च आसया कुक्षितप्रिया ।
 प्रचोरिण्युर्नग्नान्ति भुङ्क्तेऽयं तथाविधम् ॥ ४३ ॥
 या तु भार्या रुचिर्हृत्वा मिष्टान्नं प्रियवादिनी ।
 अप्रमत्ता भर्तृभक्ता मा श्रीरित्युच्यते बुधेः ॥ ४४ ॥
 दुष्टा भार्या यत्नं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः
 स सर्व्वेषु गृहे वासो मृत्युरेव न समयः ॥ ४५ ॥

वङ्गेरान्निद्वनीया वरमपि च शिखा काकजिह्वाकराला,
न स्त्रीमेव्याविदग्धैः परनरगमन भ्रान्तचित्तादिरता ॥ ५४ ॥

घावेपु तैलं सुकृतं क्षतघ्ने,
गीतं हुताग्ने पतनं हिमागौ ।
उत्पद्यते देववशात् कदापि न,
वेद्यानुरागं सहजं न स्यात् ॥ ५५ ॥

काकः पद्मवने धृतिं न लभते हंसस्य कृपोदके,
क्रोष्टां सिंहं गुह्यान्तरे सुविपुले नीचं भद्रासने ।
कुक्षौ सत्पुरुषं न ज्ञातुं भजतः सा सेव्यते दुर्जनैः,
या यस्य प्रकृतिं विधातुं विहिता सा तस्य किं वार्यते ॥ ५६ ॥

भुजङ्गमेवेश्मनि दृष्टनष्टे,
देहे विकित्ता विनिवृत्तरीगे ।
हस्ताद्गतं विद्विषि जागरुके,
शस्ये प्रकीटान्तरितं धृतिः का ॥ ५७ ॥

स्तुलिङ्गान्निद्वनात्क्रुद्धं कष्टसर्पेपसर्पणात् ।
मकरालयपाताच्च कष्टं नृपतिं सेवनम् ॥ ५८ ॥
नागोभाति मदेन कंजलरुहैः पूर्येन्दुना गर्ज्वरी,
वाष्पीव्याकरणेन हसन्मिथुनैर्नद्यः सभा पण्डितैः ।
शीलेन प्रमदा ज्वलेन तुरगी नित्यात्मैर्मन्दिरम्,
सम्पुत्रेण कुलं फलेर्वसुमती लोकत्रयं शम्भुना ॥ ५९ ॥
इति चाणक्य राजनीति शास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

त्वजेत् स्वामिनमत्युग्र मनुष्यात् क्षपणव्यजेत् ।

क्षपणादविशेषज्ञ सर्वथा पराधरम् ॥ ११ ॥

त्यज दुर्जनं ससगं भज साधुं समागमम् ।

कुरु पुण्यमहीरात्रं सारं नित्यमनामयम् ॥ १२ ॥

देशं त्यजेद्वृत्तिहोनं च वृत्तिकं समाविशेत् ।

त्यजेत् क्षपणभूपालं शत्रुं सामान्यतः स्वजेत् ॥ १३ ॥

अर्थेण किं क्षपणं हस्तगतं तन

रूपेण किं क्षपणपराक्रमं वर्जितेन ।

मित्रेण किं व्यसनकालं पराश्रयेन,

ज्ञानेन किं बहु मठाधिकं मन्त्ररेण ॥ १४ ॥

अदृष्टपूर्वां वृद्धं सहायां सर्वे पदस्थस्य भवन्तिवशा ।

अर्थविज्ञानस्य पदस्थस्य भवेत्त्रि काले खलनो हि शत्रुः ॥ १५ ॥

स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रे सन्निभभास्करो ।

स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लृप्तं दाहकरावुभौ ॥ १६ ॥

आपत्काले मद्भानस्य दुर्भिक्षे शत्रुसङ्घरे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ १७ ॥

आपत्सु मित्रं जानीयाद् रणे शूरं रक्षं शुचिन् ।

भार्यां च विभवच्छाणे दुर्भिक्षे च प्रियातिथिम् ॥ १८ ॥

वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुक्लसरः सारसाः,

निद्रव्यं पुष्पं त्यजन्ति गणिकाः भ्रष्टं शिष्यं मन्त्रिणः ।

पुष्पं पशुपितं त्यजन्ति मधुपाः दम्बं वनान्तं युवाः,

मर्त्यं कार्यवशाच्च नोऽभिरमते कस्यास्ति को वल्लभः ॥ १९ ॥

तुल्यमर्थं प्रदानेन क्रुद्धमश्वलिकार्थेणा ।

मूत्रे कथानुवृत्त्या च यमोऽकूर्वन्ति पण्डिताः ॥ २० ॥

उत्तमः प्रणिपातेन शूरो भेदेन युज्यते ।

नीचः स्वल्पप्रदानेन समस्तुल्यपराक्रमी ॥ २१ ॥

यस्य यस्य हि यो भावस्तस्य तस्य विभाव्यताम् ।

अनुप्रविश्य मीधार्वी तन्तन्मात्रवशं नयेत् ॥ २२ ॥

प्रस्ताव सदृशं वाक्यं स्वभाव सदृशं मनः ।

आत्मशक्ति-धर्मं कीर्णं यो जानाति स पण्डितः ॥ २३ ॥

नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रिणा द्विषाम् ।

विश्रामोनेय कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ २४ ॥

अर्थनाशं मनस्तापं गृह-दुःखरितानि च ।

मानसैवापमानञ्च प्रतिमान् न प्रकाशयेत् ॥ २५ ॥

कस्य दोषः कुलेनास्ति व्याधिना को न पीडितः ।

को न वा व्यसनं प्रातः कस्य यौर्निचला भवेत् ॥ २६ ॥

यस्मिन् कर्मणि सिद्धेऽपि लभ्यते न फलोदयः ।

असिद्धे तु मङ्गदुःख तदुधः कथमाचरेत् ॥ २७ ॥

कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितो भुवि नरः कक्षापदीऽस्त गताः,

स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं चत मनः को नाम राज्ञां प्रियः ।

कः कालस्य सुष्ठान्तरं न च गतः कोऽर्थी यतो गौरवम्,

को वा दुर्जनं वागुरा-निपतितः मेमेन जातः पुमान् ॥ २८ ॥

यस्मिन् देशे न सम्पन्नं न प्रीतिर्न च आनन्दः ।

न च विद्यागमोऽप्यस्ति तत्र वासं न कारयेत् ॥ २९ ॥

धनस्य यस्यास्ति न राजतोषा न धीरतोषापि भयं कदाचित् ।

विद्यास्थानमन्तर्जनमर्ज्येत्तदव्ययं नश्यति सर्वमेव ॥ ३० ॥

यदर्जितं प्राणहरैः परित्र्यमैर्मृतस्य तत्तन्निभजन्ति रिक्त्विनः ।

कतञ्च यदुत्कृतमर्थलिप्सया तदेव देवोपहतस्य यौतुकम् ॥ ३१ ॥

सञ्चितं कृतं नोपयुज्यते,

याचितं गुणवती न दीयते ।

तत् कदर्यं परिगतं धनम्,

चौर घातिय गृहेषु भुज्यते ॥ २२ ॥

सञ्चितं निश्चितं भूमौ परागृहं सुदुर्मिदु ।

आघोरिव कदर्यस्य धनं दुःखाय केवलम् ॥ २३ ॥

न कक्ष्यते वा परलोकं सिद्धये न कीर्तये नापि सुखोपभुक्तये ।

तथा मनस्ताप भुवैव किं श्रिया दुर्भास्यैव सप्तदशैव नमः ॥ २४ ॥

मार्तव्यं शक्तिं पितृव्यं हितं निर्युक्तं,

कान्तव्यं चाभिरमयत्नपनीयं दुःखम् ।

कीर्त्तिश्च दिक्षु विततोति ददाति लक्ष्मीम्,

किं किं न साधयति कल्पलतैव विद्या ॥ २५ ॥

विद्यानाम नरस्वरूपमधिष्ठं प्रच्छन्नगुप्तं धनम्

विद्या भोगकरी यथा शुभकरी विद्यागुरुणा गुरु ।

विद्या वस्तुजनी विदेगमने विद्याक्षयं सम्भवत्तम्,

विद्या राजसु पूज्यते बहुधनो विद्याविहीनः पशुः ॥ २६ ॥

महेतिवगणाज्ञोती मिटाचाञ्च विद्यादिव

राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति ॥ २७ ॥

इत्युपाति न मोक्षरं किमपि यं मुञ्चति सर्वान्धना,

द्वारिभ्यः प्रतिपाद्यमानं मनिशं विद्या परा गच्छति ।

कक्ष्याग्नेरपि न प्रयाति निधनं विद्यास्त्वमन्तर्धनम्,

येषां तान् प्रतिमानं सुकृतं नृपाः कस्ते सङ्गच्छन्ते ॥ २८ ॥

किन्तया सुमहत्वापि श्रिया देगान्तरक्षया ।

रिपवो यां न पश्यन्ति सुहृद्भिर्यां न भुज्यते ॥ २९ ॥

दीना विवसना रुचाः कपालाद्धित-पाणयः ।

दर्शयन्तीह लोकानामदातुः फलमीदृशम् ॥ ४० ॥

दानं भोगी नाशस्त्रिस्त्रीगतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्नाथः ॥ ४१ ॥

नयश्च नार्थश्च समस्तभावाः स्वान्तौघभावेन वलाधिकत्वात् ।

तोयैश्च दोषैश्च निपातयन्ति नद्यो हि कुलानि कुलानि नार्यैः ॥ ४२ ॥

न तस्मिन्निस्ति मिष्टानामिष्टानां प्रियवादिनाम् ।

सुतानाश्च सुखानाश्च जीवितस्य धनस्य च ॥ ४३ ॥

मान्धर्वं गन्धर्बसंयुक्तं ताम्बूलं भारती कथा ।

इष्टा भाष्यो मियं मित्रं अपूर्व्याणि दिने दिने ॥ ४४ ॥

द्वयेव राजा धनसञ्चयेन न सागरो भूमिजलागमेन ।

न पण्डितः साधु-सुभाषितेन द्वयेव चक्षुः प्रियदर्शनेन ॥ ४५ ॥

स्वकर्म्म धर्मैर्जित जीविकानाम्,

स्वैवेव दारिद्र्यं सदारतानाम् ।

जितेन्द्रियाणां अतिथि-प्रियाणाम्,

गृहेऽपि मोक्षः पुरुषोत्तमानाम् ॥ ४६ ॥

मनोऽनुकूलाः प्रमदा रूपवन्तः स्वजडुताः ।

वाक्चः प्रासादपृष्ठेषु भवन्ति शम्भकर्म्मणाम् ॥ ४७ ॥

निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्णमिवाण्डजाः ।

शम्भकर्म्मणां मारयन्ति सहायाश्च धनानि च ॥ ४८ ॥

शनैरर्थः शनैः पन्थाः शनैः पर्वतमारोहेत् ।

शनैर्विद्या च धर्मश्च व्यायामश्च शनैः शनैः ॥ ४९ ॥

शाश्वतं विधिबद्धान् शाश्वतं सत्यभाषणम् ।

शाश्वती ब्रह्मणा चित्तं च्छन्दं मित्रं च शाश्वतम् ॥ ५० ॥

न भोजने विलङ्घीस्यात् न च स्यात् स्त्रीषु सेवकः ।

मुदूरमपिविद्यार्थी व्रजेन्द्ररुह-वेगवत् ॥ ५१ ॥

ये बालभावे न पठन्ति विद्या, ये यौवनस्था अधना अधीराः ।

ते शीघ्रनीया इह जीवलोके, मनुष्यरूपेण मृगायरन्ति ॥ ५२ ॥

येषां न विद्या न तपो न दान, ज्ञान न शीलं न गुणो न धर्मैः ।

ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता, मनुष्यरूपेण मृगायरन्ति ॥ ५३ ॥

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्नाः,

नाऽसौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निश्चितं मुद्यायाम्,

महाजनो येन गतः स पन्था ॥ ५४ ॥

पाकारैरिद्वितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।

नेतवक्त्रं विकाराभ्यां ज्ञायतेऽन्तर्गतं नृणाम् ॥ ५५ ॥

वदीरितायं पशुनापि बुध्यते, हृदाथ नागाश्च पठन्ति चोदिताः ।

अनुक्तमप्युच्यते पण्डितो जन, परेऽङ्गितं ज्ञानं फलादि बुद्धय ॥ ५६ ॥

केचिद्भयेन विभजन्ति विनीत-भावम्,

अन्यैजना विभव लोभकृतं प्रपन्ना ।

केचिच्च साधुजनं हसन्ति कौर्त्ति-लोभात्,

सद्भाववान् जगति कोऽपि न साधुरस्ति ॥ ५७ ॥

केचित् स्वभाव-गुणिनोऽत्र यथाकपित्वाः,

वर्तीकु-पाकं सदृशं भुवि सन्तिवान्ये ।

हृष्टा उघाणफलं तुल्यं जडा स्तथान्ये,

नेन त्रिषैव भुवनं त्रितयेपि सत्त्वाः ॥ ५८ ॥

इति षाण्णव राजनीति शास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

~

योध्रुवाणि परित्यज्य क्षत्रध्रुवाणिच सेवते ।

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुव मष्टमेव हि ॥ १ ॥

प्राप्तवध्यं क्षीणस्य जनस्य पिदा,

यस्त यथा कापुरुषस्य हस्ते ।

न तुष्टिं सुत्यादयते परिषाम्,

अन्धस्य दारा इव दर्शनीया ॥ २ ॥

अग्निहोत्रं फला वेदाः शीलवृत्तिं फलं श्रुतम् ।

रतिं पुत्रफला दारा दानयति फलं धनम् ॥ ३ ॥

पालयेत् कुलजा प्राध्ना विरूपामपि कन्यकाम् ।

सुरूपाच विरूपाच विवाहे सदृशी बभू ॥ ४ ॥

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तयोर्विवाहो मैत्रीच न तु पुष्टं विपुष्टयो ॥ ५ ॥

हविर्देव कुलादप्याह्नं बालादपि सुभाषितम् ।

अमिध्याक्ताश्चनं ग्राह्यं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ ६ ॥

विषादम्यस्तुतं ग्राह्यं पद्मादपि सरोरुहम् ।

अरिभ्योऽप्युत्तमा विद्या स्त्रीरत्नमकुलादपि ॥ ७ ॥

सर्वस्युगपि नौर्बन्ध्यायाहोवर्जितं स्तुतं ।

पयोऽपि चर्ममं सोमं पुत्रं पूतं स्वदेहजं ॥ ८ ॥

सत्कुले योजयेत्कन्यां मित्रं धर्म्येण योजयेत् ।

असने योजयेत्पूतं पुत्रं विद्यासु योजयेत् ॥ ९ ॥

स्थानेष्वेव नियोज्यानि मत्स्यायाभरणानि च ।

अहिं वृक्षामपि पाशे पाटातो मन्त्रिजाले ॥ १० ॥

कुसुमस्तवकस्यैव द्वयीवृत्तिर्मनस्विनः ।
 मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य ग्रीय्यते वन एव वा ॥ ११ ॥
 पूडामणैः समुद्रोन्मि-घट्नात् खण्डनं वरम् ।
 यद्यथा पृथिवी-पाल-मूर्ध्नि पादावसारणम् ॥ १२ ॥
 यात्रि वारण लोहानां काष्ठ पादाण वाससाम् ।
 नारी पुरुष तीयानां पत्नरं मण्डदन्तरम् ॥ १३ ॥
 न सदाखाः कथाधार्तं न सिद्धोद्यनगर्जितम् ।
 परै रङ्गुलि-निर्दिष्टं न सङ्गते मनस्विनः ॥ १४ ॥
 सल्लुप्यन्तु यो मिथं पुनः सन्धातुमिच्छति ।
 स सत्यमुपगृह्णाति गर्भमग्नतरी यथा ॥ १५ ॥
 सपकार-गृहीतेन शत्रुणा शत्रुसुहृत् ।
 पादलवन करस्येन कण्ठकेनैव पाण्डकम् ॥ १६ ॥
 सपकारं शर्तेनैव दुर्जनः किं गृह्यते ।
 साधुः सम्मानमाप्तिं भवत्येवात्म-विक्रयौ ॥ १७ ॥
 भयकारिषु मा पार्थ चित्तग्रस्तं मद्भामते ।।
 स्वयमेव हि नश्यन्ति कुलज्जाता इव द्रुमाः ॥ १८ ॥
 अनर्थोऽप्यर्थरूपेण तथार्थोऽनर्थरूपभाक् ।
 उत्पद्यते विनाशाय तस्मादुक्तं परीक्षयेत् ॥ १९ ॥
 कार्यमालोचितापायं मतिमद्भिर्विचेष्टितम् ।
 न केवलं हि सम्पत्तौ विपत्तावपि शोभते ॥ २० ॥
 विविधं स्वात्मनैवादीं यथाश्च सहधौमता ।
 कार्यं कुर्याच्च सिद्धये सत्तवाच्यो विधिर्मयेत् ॥ २१ ॥
 धनं धान्यं प्रयोगेषु विद्या संपद्गणेषु च ।
 आहारं व्यवहारेषु त्यक्तलज्जं सदा भवेत् ॥ २२ ॥

दैवघ्नः श्रीत्रियोरारा नदी वैद्यसु पञ्चमः ।
 पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥ २३ ॥
 लोकायाणां भयं लज्जा दाक्षिण्यं धर्मशीलता ।
 तत्रदेशे न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयम् ॥ २४ ॥
 ऋणप्रदाता वैद्यसु श्रीत्रियः सज्जला नदी ।
 राजा यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्त्रितिम् ॥ २५ ॥
 सुखार्थी च त्वजेहिदा विद्यार्थी च त्वजेत् सुखम् ।
 न विद्या सुखयोः सन्धिस्तेजस्तिमिरयोरिव ॥ २६ ॥
 भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिना बुद्धिजीविनः ।
 बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ २७ ॥
 ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु सततमुत्तमः ।
 कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु त्रयमेदिनः ॥ २८ ॥
 क्षायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातये ।
 फलन्ति च परस्परार्थं सत्यश्रया इव दुमाः ॥ २९ ॥
 दुर्जनैः सह सङ्गेनसज्जनाऽपि विनश्यति ।
 जलं प्रसन्नमप्याशु पङ्कः कर्हमतां नयेत् ॥ ३० ॥
 भ्रियवदेऽपि विख्यातो नकार्यो दुर्जने क्वचित् ।
 धत्तेऽमृतं स जिज्ञासे हृदि झालाहलं विषम् ॥ ३१ ॥
 दुर्जनस्य सुखे प्रीतिर्वाचि चन्दनशीतता ।
 हृदये तस्य दुर्बुद्धिः कुलिशादपि कर्कशा ॥ ३२ ॥
 अपमग्नाः पदन्यासे जननी रागहेतवः ।
 सन्त्येते बहुलालापाः कथयो बालका इव ॥ ३३ ॥
 सफलत्वं सपत्न्यमार्जव शुणसङ्गतिम् ।
 दर्शयन्तः प्रविशन्तः खस्ता भ्रन्ति शरा इव ॥ ३४ ॥

घानेन नीचोत्तम मध्यमेन,

यो येन जानाति स तेन विद्वान् ॥ ४३ ॥

मधुघटं यतस्त्रिंशे स्यादुता नास्ति निम्बे,

वृत्तपलं यत होमेः शीतलत्वं न वज्रेः ।

हलं यत परिक्रष्टेऽप्यूपरेनास्ति शस्यम् ;

त्यजति न नीचभावं दुर्जनः सेवितोऽपि ॥ ४४ ॥

अशुरपिमणिः प्राणत्वाणत्तमो विषमच्छयात् ।

शिशुरपिरुष्यन् सिंहो स्रुतः सम्राज्यते गजान् ॥ ४५ ॥

तमुरपि तरुस्तन्मोद्भूतो दहत्यनलो वनम् ।

प्रकृतिर्महता जालव्यया न मूर्त्तिमपेक्षते ॥ ४६ ॥

वरं नरः सत्पुरुषादमानितो-

न नीचसम्मानं यताभिपूजितः ।

बराखपादाभिहतोऽपि शोभते,

न गर्हभस्योपरि भूयिताकृतिः ॥ ४७ ॥

दुःशौलोऽपि द्विजः पूज्यो ननु शूद्रोजितेन्द्रियः ।

क. परित्यज्य गान्दुष्टा दुष्प्राञ्छीलवर्ती खरोम् ॥ ४८ ॥

शिशुरपि निपतति सिंहीमदमलिन कपोल भित्तिगजेषु ।

प्रकृतिरेव सत्त्ववता नवय स्तेजसो हेतुः ॥ ४९ ॥

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दया कुर्वन्ति साधवः ।

न हि सहरते ज्योत्स्ना चन्द्रश्छाद्यैश्मनः ॥ ५० ॥

कस्यादेशात् क्षपयति तमः सप्तसप्तिः प्रजानाम्,

कायाहेतोः यधि विटपिनामप्ललिः केनबड ।

अभ्यर्थ्यन्ते भवजलमुद्यः केनवा वृष्टि हेतोः,

जालैवेति परहितविधौ साधयो वडकाडाः ॥ ५१ ॥

खण्डितं कुट्टितं पिष्टं पुनश्चापि द्रवीकृतम् ।

तथा न नवर्णं स्वादु गोधजे विकृतिः कुतः ? ॥ ५२ ॥

अनुचिते विधिकर्मणि युज्यते,

गटधिया प्रभुना सगुणो जनः ।

भवति नान्यगुणापचयस्ततः ,

पदगतस्य किरीटं मणेरिव ॥ ५३ ॥

कनकभूषणं सपद्मोचितं

यदिमणिं त्रिशुलीं प्रतिवध्यते ।

न स विरौति न चापि विशोभते,

भवति योजयितुर्वचनौयता ॥ ५४ ॥

आकोपितोऽपि कुलजो न मदत्यवाच्यम्,

निष्पीडितो मधुरमेव वसेत् क्लेशेषु ।

नीचो जनो गुणशतैरपि श्रेष्ठमानः ,

हान्येषु यद्वदति तत् क्लेशेषु वाच्यम् ॥ ५५ ॥

यत् शुल्लेव वदन्त्यन्तं धन्तं सन्तापसन्ततिम् ।

हेनयेव हसन्तस्तदसन्तः कर्मकुर्वते ॥ ५६ ॥

क्रुद्धो गुरुर्वदति यानि पदानि शिष्ये,

दावाग्निदाहं सङ्ग्रहानि भवन्ति तानि ।

तान्येव तत्परिचयेन सुशिक्षितानि,

यद्याह्वयन्ति कमन्ताकरं ग्रीतनानि ॥ ५७ ॥

हृन्मयपरिक्षेपेषूपधरे नास्ति शस्त्रम्,

फणिनिं परिचयाग्रे नास्ति सम्प्राप्तिर्योगः ।

मधुररसममेतं स्वादुता नास्ति निम्बे,

न मृगुणविरहिण्यो जातयः सन्ति काचित् ॥ ५८ ॥

गुणवन्तोऽपि सौदन्ति न गुणयाचको यदि ।

सगुणः पूर्णकुम्भो हि यथा कूपे निमज्जति ॥ ५८ ॥

यदि भवति विह्वलः प्रच्युतो वा स्वदेशात्,

न हि खलजन सेवामर्थयत्युत्तमात्मा ।

न तु लणसुपभुङ्क्ते सः चुषार्योऽपि सिंहः,

पिबति रुधिरसुष्णं प्रायशः कुक्षराणाम् ॥ ५९ ॥

दुर्जनवदन-विनिर्गतवचनभुजङ्गेन सज्जनो दष्टः ।

तद्विपहरणनिमित्तं प्राज्ञः क्षान्त्योपधं पिबति ॥ ६० ॥

कपिकुलनखसुखमण्डिततरुतलफलभोजनं वरम् ।

न पुनर्धनमदगर्वितमुखभद्रकदर्विता वृत्तिः ॥ ६१ ॥

वरमरुण सरितः पुलिन-स्थली,

तरुतले फलमूल-जलाग्निः ।

स्थितिरनर्गलबन्धन-वाससो-

न तु मदान्धनराधम-सङ्गमः ॥ ६२ ॥

घृतलवणतैलतण्डुलशक्निन्धन-चिन्तया दीनम् ।

विपुलमतेरपि पुंसो नश्यति धीर्मेन्दविभवत्वात् ॥ ६३ ॥

गङ्गातरङ्गजलशीकरशीतभानि,

विद्याधराध्युषितचारुशीलातलानि ।

स्थानानि किञ्चिन्मयतः प्रणयद्गतानि,

येनावसानपरिपिण्डरता मनुष्याः ॥ ६४ ॥

जाय्यं शीमति गच्छते व्रतरुचौ दम्भः शूचौ कैतवम्,

शूरे निर्घृणता ऋजौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ।

तेजस्विन्यवसिप्तता सुखरता यक्षव्यग्रस्तिस्थिरे,

सः को नाम गुणोऽनियं गुणयता यो दुर्जनैर्नेक्षितः ॥ ६५ ॥

गण्योवारयितुं जलेन द्रुतभुक् क्षत्रेण वर्षातपौ,
 नागेन्द्रो निशिनादुशेन समदोदण्डेन गोगर्दभौ ।
 व्याधिभयजसहजैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विषम,
 सवस्त्राधपधमस्त्रिंशत् शास्त्रविहितं मूर्खस्य नाम्यौपधम ॥ ६० ॥
 पाण्डित्यस्य विभूषणं मधुरता शौर्यस्य वाक्प्रशमनं,
 धानस्यापशमनं शूलस्य दिनयोर्विप्लवश्च पात्रेऽर्पणम् ।
 यक्रोधस्तपसश्च समा प्रभवतां धर्मस्य निर्व्याजता,
 सर्वेष्वपान्तु विशुद्धभावचरितं शोचं परं भूषणम् ॥ ६१ ॥
 येतावन्मलयोपकण्ठनिलयास्त्रिष्विन्धनचन्दनम्,
 तीरोषान्तनिवासिनां जलनिधे रत्नानि पापप्राणवत् ।
 काम्यौरेषु निवासिनामपि दृष्ट्वा नाद्यादरं कुटुम्बे,
 दूरस्थस्य महासौम्यता परिमये सदासतो जायते ॥ ६२ ॥
 दुर्जनैश्च हितमनसा पुसां सुजनेषु नास्ति विश्वासः ।
 बालपायसदग्धौ दध्यपि फुल्लत्वं भजयते ॥ ७० ॥
 पीतो दुस्तरवारिराग्निनरणे दोषोऽन्धकारागमे,
 निर्वातव्यजनमदान्धकरिणश्चान्त्यै शिरस्यदुग्धम् ।
 इत्यनदुविनास्ति यस्य विधिना नीपायसृष्टिर्जता,
 कष्टदुर्वर्तनचित्तवृत्तिद्वारेणाध्यापि भग्नोदयम् ॥ ७१ ॥
 सद्भूतोऽप्येवजाया सरसफलभरो रत्नकान्त्युज्ज्वलयौ
 ज्ञानानामासिद्धिर्ज्ञानप्यतिगममधुरास्वादुविद्यमदोऽपि ।
 प्रयत्नमिदं भिद्यन्वतिष्ठतुरहो दाडिमकोपगर्भान्,
 तत्रास्त्रास्त्रानि केवाकृतकफलमुख्यध्वसा कर्तव्येषु ॥ ७२ ॥
 रज्ज्वोरप्युपरिभ्रमन्ति कतिचित्तीव्राभिद्योगक्रमा,
 तर्कव्याकरणागमादिनिविष्टाभ्यासक्रियत्कोयलम् ।

यद्गाढो विनयो यश्चोदमलं यद्दीतराज मन ,
 यत्सौजन्यमखण्डित सच्चि गुणस्तेनैव विद्वान् जन ॥ ७४ ॥
 इति चाणक्य राजनीति शास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

— * —

चतुर्थोऽध्यायः ।

—

पार्थिवस्यैव वक्ष्यामि भृत्यानाञ्चैव लक्षणम् ।
 यथाभिज्ञो महीपाल सम्यग्भूतान् प्रपालयेत् ।
 पुष्पं पुष्पं विचिन्वोत मूलच्छेदं नकारयेत् ।
 मालाकार इवाराभे न यथाङ्गार कारक ॥ १ ॥
 दुग्धा हि भुज्यते क्षीरं गा विक्रीय न भुज्यते ।
 तद्वद् दुग्धप्रयोगेन भोग्यं राष्ट्रं महीभुजा ॥ २ ॥
 क्व न चोरविच्छेदात् पयोधेनोरवाप्यत ॥ ३ ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नं मर्द्दीं योगेन पालयेत् ।
 पालकस्य यमो लोके बलमायुय वर्द्धते ॥ ४ ॥
 लिङ्गपूजनधर्मात्मा गोब्राह्मणहिते रतः ।
 प्रजापालयितुं शक्तः स राजा यो जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
 राजा कुर्वति धर्मं धनसञ्चयमेकतः ।
 अन्यतस्तेन सततं वर्द्धयेदुत्तमान् द्विजान् ॥ ६ ॥
 अकारमन्दो विप्राणां यस्य राष्ट्रे प्रवर्त्तते ।
 स राजा हि भवद् योगी व्याधिभिष्य न पोष्यते ॥ ७ ॥
 अग्रनार्थं प्रकुर्वन्ति सुनयोऽप्यग्रस्य हम् ।
 किं न कुर्वन्ति भूपाला येषां कोमवमा प्रजा ॥ ८ ॥

सन्धौ विरोधे दाने च यशः स्वात्म-सुखोदये ।

अपि मोक्षपरिप्राप्तावर्जो बन्धुर्महोभुजः ॥ १० ॥

न मनुष्यगणं कश्चिद् दृढत्वमतिवृत्तते ।

अरोगभावादप्यत्र स्रुतकल्याहि रोगिणः ॥ ११ ॥

यस्यार्थास्तस्मिन्नापि यस्यार्थान्तरस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः ॥ १२ ॥

धनं जातिर्धनं रूपं धनं विद्या धनं यशः ।

किं धनेन विहोनाना याज्यानिर्जीवितैर्गुणैः ॥ १३ ॥

अर्थेन हि विहोनस्य पुरुषस्याप्यमेधसः ।

विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीप्से क्लृप्तरितो यथा ॥ १४ ॥

रूपं वश्यैर्बलं श्रुत्यैरुत्तमं मानमर्थिभिः ।

महाकुलं पिपाद्वैयं कुलं क्रीणाति वित्तवान् ॥ १५ ॥

वित्तायत्ताः सदा धर्मं विस्त कामनिबन्धनम् ।

वित्तायत्तानि वित्तानि वित्तं जीवितं वर्धनम् ॥ १६ ॥

धनं रूपमवैकल्यं धनं कुलं सुमङ्गलम् ।

धनं यौवनमम्बानं धनमाहुर्निरामयम् ॥ १७ ॥

गुणा धनेन सम्भन्ते न धनं ज्ञायते गुणैः ।

धनो गुणवता सेव्यो न गुणा धनिना कश्चित् ॥ १८ ॥

धनिनो जातिर्होनस्य विलसत्युत्तमस्तथा ।

अयोमयस्य खड्गस्य क्षणे कोपाद्द्विर्विधा ॥ १९ ॥

सहः प्रसिद्धो विद्युधो विदुषः ,

गूरः क्षुतिप्रः कवयः कुलीनाः ।

विसोकयन्तः सधनस्य वज्रम्,

जयेति जीवति सदा वदन्ति ॥ २० ॥

धनादिधैर्म्यं क्रियते धनेन,
 धनस्य धन्या धनिनो भवन्ति ।
 धनं विना कामकषेयं नास्ति,
 विषयमूलं धनमेव नान्यत् ॥ २१ ॥

स्रष्टृष्टेऽपि दरिद्राणां विचक्रुः कचकर्मणम् ।
 धनिना परलोकेऽपि प्रेक्ष्य स्निग्धजनाभुव ॥ २२ ॥

एको हि दोषो गुणसन्निपाते,
 निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाह ।
 कनापि नूनं कविना न दृष्टम्
 दारिद्र्यमिह गुणरागिनामि ॥ २३ ॥

कुत आरभ्य घटते विधत्तं कापि गच्छति ।
 गतिर्न गच्छते ज्ञातुं धनस्य च घनस्य च ॥ २४ ॥
 धनिनं सुखिनो नित्यं निर्द्वेष्टा दुःखभाजनाः ।
 धनिना निर्द्वेष्टानाञ्च विभागं सुखदुःखयो ॥ २५ ॥
 इदं लब्धमिदं नष्टमिदं लप्ते मनोरथम् ।
 इदं चिन्तयतामेव जीर्णमायुः शरीरिणाम् ॥ २६ ॥

त्यजन्ति मित्राणि धनेर्विहीनसः,
 पुत्राय दाराय सुहृज्जनाय ।
 तमर्थवन्तं पुनराश्रयन्त
 ऽप्यर्था हि लोके पुरुषस्य वन्धु ॥ २७ ॥
 यत्रोदकं तत्र चरन्ति जनाः,
 तदेव शुष्कं परिवर्ज्यन्ति ।
 प्राप्ते जले तत्पुनराश्रयन्ति,
 न हृष्टमित्येव जलनं भाव्यम् ॥ २८ ॥

चण्डालस्य दरिद्रस्य द्वावेनौ तुलया धृतौ ।

एकः स्वयन्भुभिः सृष्ट्य सौरेव त्वज्यतेऽपरः ॥ २८ ॥

एतदर्थे हि धीमते । राज्यमिच्छन्ति भूमजः ।

यदेया सर्वकार्येषु वाचा न प्रतिहन्यते ॥ २९ ॥

यच्छक्तावप्युपैषन्ते किञ्चित्तन्नास्ति कारणम् ।

समूलं कापं कथितं मुपायोऽधौ न भूदता ॥ ३० ॥

मनस्तापं न कुर्यात् विपदं प्राप्य पार्यिवः ।

पाप्मनयोदयं शंसवस्वाहुः सुखी सुखी न वा ॥ ३१ ॥

धाराः कच्छमपि प्राप्य न भवन्ति विषादिनः ।

प्रविश्य वदनं राज्ञोः क्वियोदेति प्रेक्षुः मयी ॥ ३२ ॥

गोपयेत् स्वानि रन्ध्राणि पररन्ध्राणि चिन्तयेत् ।

कुसोदेन निवर्त्तते राज्यमिच्छवृषः स्त्रिरम् ॥ ३३ ॥

लङ्घयेच्छास्त्रमर्यादां कृतवादेन यो नरः ।

स नश्यति पुनः क्षिप्रमिहमोके परतश्च ॥ ३४ ॥

अक्षेपु गृगघायाश्च स्त्रीषु पाने हयाटने ।

निद्रायाश्च निवर्त्तेन क्षिप्रं नश्यति भूपतिः ॥ ३५ ॥

एकं चक्षुर्विधेको हि द्वितीयं सद्यमायमः ।

तौ नक्षो यस्य स क्षिप्रं मोहकूपे परेदुभयम् ॥ ३६ ॥

जात्यन्धो हि वरं राजा न तु मास्य-विषर्जितः ।

अन्धः पश्यति चारेण शास्त्रं हानो न पश्यति ॥ ३७ ॥

गान्धर्वं दूतमालेख्यं वाचश्च शुचिं तासक्तान् ।

पर्यगास्त धनुर्वन्दं यथाद्रष्टव्यं ह्यपि ॥ ३८ ॥

अर्जवेज्ज्ञानमयाय पुमानमरयन्मदा ।

केचिच्चैव गृह्णातः सन् सत्युना धर्मेमाश्रितः ॥ ३९ ॥

४थं प ।] चाणक्य राजनोति शास्त्रम् ।

२५

व्याघ्रौव तिष्ठति जरा परिकर्त्तयन्ती,

रोगाय शत्रवे इव प्रहरन्ति गात्रे ।

प्रायु परिस्रवति भिन्नवटादिवाग्धो

लोको न चाकङ्क्षितमाचरतीति कष्टम् ॥ ४१ ॥

सुदुपवनइतायकदलोदलविन्दु

तल्लिङ्गलनशिखा कलाप शरदम्बुदध्नियत् ।

जगदति चञ्चल सकलमित्ययमस्य बुधा,

पिबन्ति सुभाषितामृतरस श्वषणाञ्जलिभि ॥ ४२ ॥

यावत्तस्यमिदं शरीरमजर यावज्जरा दूरगा,

यावन्नेन्द्रियशक्तिरप्रतिष्ठता यावत् क्षयोनायुष ।

प्राक्काम्येषु तावदेव हि बुधे कार्यं प्रयत्नो महान्

सन्दीप्तं भवनेऽपि कूपखननं प्रत्यङ्गमं कीदृशं ॥ ४३ ॥

अथ सम्मदिय सुदुर्लभा,

प्रतिशब्दा पुरुषार्थसाधनो ।

यदि नात्र विचिन्वते हितम्,

पुनरप्यप समागमं कुत ? ॥ ४४ ॥

सत्य मनोरमं कामं सत्यं रम्या विभूतयः ।

किन्तु सत्ताङ्गनापाङ्गभङ्गलोभं हि जीवितम् ॥ ४५ ॥

क्षणक्षयिनि कायेऽस्मिन् पलस्य परिणामिनि ।

परोपकारसारेव जन्मयाया शरीरिणाम् ॥ ४६ ॥

ऐश्वर्यमभुव प्राप्य ध्रुवं धर्मं मतिं कुर्व ।

क्षणादेव विनाशिन्य सम्मदोऽप्यात्मना सह ॥ ४७ ॥

यथा खरचन्दनभारवाहो

भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य ।

तथा जनोऽयं बहुशास्त्रपाठो,

शास्त्रस्य पाठो न तु निश्चयस्य ॥ ४८ ॥

मातापितृमयी बाण्ये दौबने दयितामयः ।

तदपत्यमयः शिपे मूढो नात्ममयः कश्चित् ॥ ४९ ॥

येनार्जिता स्त्रियो भृत्याः पुत्रा मित्राणि बान्धवाः ।

तेनार्जिता समस्तैर्यं चतुरन्ता यमुन्धरा ॥ ५० ॥

वश्याः पुत्राय भृत्याश्च मन्त्रिणश्च पुरोहिताः ।

यस्येन्द्रियाणि गुप्तानि तस्य शीर्यन्ते हितम् ॥ ५१ ॥

उद्योगः साहसं धैर्यं बुद्धिमतिः पराक्रमः ।

उत्साहः षड्विधो यस्य तस्य देवोऽपि गृहते ॥ ५२ ॥

एवं हन्याच्च वा हन्यादिषुर्मूर्खो धनुषता ।

बुद्धिर्बुद्धिमतीकृष्टा हन्याद्राष्ट्रं शराजकम् ॥ ५३ ॥

कचिद्वत्तं कचिद्भूमिं कचिद्भृत्यान् कचिद्वलम् ।

दत्त्वा तु साधयेत्कार्यं न हानिं परिकल्पयेत् ॥ ५४ ॥

तुल्यकेन वनं गत्वा सुतस्यार्थं सुतो हतः ।

मर्त्यनाशि मनुष्येन ह्यङ्गे त्यजति पण्डितः ॥ ५५ ॥

लोका यथा किल तथा न हि भूपतिस्स्यात्,

महूपतिः स्रुतु यद्येष तथैव लोकाः ।

धर्मैरपहृत्तिरयं तद्विपरीतं वृत्तिः,

क्षेत्रे जने नरपतिः प्रभवत्यशेषम् ॥ ५६ ॥

राशि धर्मिणि धर्मिष्ठः पापे पापः समे समः ।

राजानमनुवर्त्तेरन् ययाराजातवाप्रजाः ॥ ५७ ॥

अनायानो नाथो गतिरगतिकानां व्यसजिनाम्,

विनीतो भोतानामभयमहृतो नो भयवगः ।

सुद्वहन्तुः स्वामी शरण्यमुपकारी वरगुरुः,
 पिता माता भ्राता जगति पुरुषो यः स नृपतिः ॥ ५८ ॥
 उत्सृष्टान् प्रतिरोपयन् कुसुमितान् चित्त्वन् लघून् वर्धयन्,
 चतुष्टान् नमयन् पृथून् विदलयन् विश्लेषयन् सङ्गतान् ।
 तीक्ष्णान् कण्टकिनो बद्धिनियमयन् स्वान् रोपितान् पालयन्,
 मानाकार इव प्रयोगनिपुणो राज्ये चिरं तिष्ठति ॥ ५९ ॥
 इति चाणक्य-राजनीति शास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

परीक्ष प्रथमं भूत्वान् उत्तमाधममध्यमान् ।
 योजयेत्तादृशेष्वेव नृपतिः स्वपु कर्षेत् ॥ १ ॥
 यथा चतुर्भिः कनकं परीक्षते
 ऽवमर्षणं च्छेदनं तापं ताडनैः ।
 तथा चतुर्भिः पुरुषं परीक्षते,
 कुलेन शीलेन गुणेन शर्मेणा ॥ २ ॥
 कुलशीलगुणोपेतं सत्यधर्मपरायणं ।
 रूपेण सुप्रसन्नस्य सेनाध्यक्षो महीपते ॥ ३ ॥
 इन्द्रिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
 अप्रमादी महार्थज्ञ प्रतोङ्गारः स उच्यते ॥ ४ ॥
 मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो लिपिज्ञः साधुलेखकः ॥ ५ ॥

समानि समशीर्षाणि धनानि वर्त्तुनानि च ।
 मात्रासु प्रतिवहानि यो जानाति स लेखकः ॥ ६ ॥
 प्रगल्भो बुद्धिमान् वक्ता परचित्तोपलक्षकः ।
 धीरो ययोक्तवादी च दूत इत्यभिधीयते ॥ ७ ॥
 महानदीप्रतरणं महापुरुषवियदम् ।
 महाजनविरोधश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ८ ॥
 प्रवीणः स्वामीभक्तश्च सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 अलुब्धोऽल्पधनैस्तृप्तो गताध्यक्षो महीपतेः ॥ ९ ॥
 पितृपैतामहौ दक्षः शास्त्रज्ञो मिष्टपाचकः ।
 योचयुक्तः प्रभोर्भक्तः सूपकारोऽभिधीयते ॥ १० ॥
 प्रायुर्वेदकृताभ्यासः सर्वत्र प्रियदर्शन ।
 दृष्टलक्ष्मः सुशौलव्यः प्राज्ञश्च मिश्रगुणतः ॥ ११ ॥
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः प्रियवादी जितेन्द्रियः ।
 सम्यग्बिद्योपदेशी च शुचिरानार्थ्य उच्यते ॥ १२ ॥
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपज्ञोमपरायणः ।
 आशौर्वाक्षोऽपरो नित्यं पार्थिवस्य पुरोहितः ॥ १३ ॥
 लेखकः पाठकश्चैव गणकः प्रतिबोधकः ।
 ग्रहमन्त्रप्रयोगी च कालज्ञो राष्ट्र उच्यते ॥ १४ ॥
 गणितज्ञो निर्विघ्नोऽपि श्रुतिस्मृतिपरायणः ।
 ब्राह्मणो ग्रहमन्त्रज्ञो देववक्त्रोऽपि राध्वकः ॥ १५ ॥
 षड्विंशसूत्रं श्रुतिमान् ज्ञतज्ञो नीतिशास्त्रवित् ।
 धोमानायति दमी च मन्त्री राष्ट्रः सुप्रविधिः ॥ १६ ॥
 खण्डः कुलो मन्दबुद्धिवृद्धोऽसक्तो जितेन्द्रियः ।
 निष्कण्डश्च प्रयोगी च राष्ट्रोऽन्तःपुररक्षकः ॥ १७ ॥

निराश्रयाः सुसन्तुष्टाः सुस्वप्नाः सुप्रबोधिनाः ।
 सुखदुःखसमा धीरा मृत्या जगति दुर्लभाः ॥ २४ ॥
 दम्भाग्रितान् कपटिनो द्विस्तानुक्ताश्च वृत्तितान् ।
 पगलान् भयभीतान् च राजा भृत्यान् विवर्जयेत् ॥ २० ॥
 घाम इत्यतमवाञ्छ्यं गन्ध्याय विविधानि च ।
 दुर्गे प्रवेशनीयानि मतते मत्तुमद्वया ॥ २८ ॥
 पद्माक्षमयथा वयं सन्धिं कुर्व्यामहेराधिपः ।
 पाप्मनो वलमाद्योऽथ पयाच्छतु निघातयेत् ॥ २६ ॥
 मन्त्रिपरिषद्गु सारोऽयं दृष्टिं नित्यं प्रसजता ।
 सुखे वदति माधुर्ये हृदये कार्यनिघणम् ॥ १० ॥
 स्तम्भेनापि वहेच्छतु यावत्कालस्य पर्ययः ।
 तमेव कासे सम्प्राप्ते भिन्द्याद्वटमियाश्मनि ॥ ३१ ॥
 प्रार्थं नियोजयेत्काष्ठं ततो राजसूयं गुणाः ।
 यमयेव तथा स्वर्गं पुष्कलय धनागम ॥ ३२ ॥
 नियोज्य मूर्खं कार्यं च राज्ञो दोषास्तथस्तथा ।
 पयमरायनायय नरके पतन तथा ॥ ३३ ॥
 यत्किञ्चित् कुर्वते भृत्यः शुभं वा यदि वाऽपमम् ।
 सुकृतं वदेते तेन राज्ञा दुष्कृतमेव च ॥ ३४ ॥
 पमहायस्य काष्ठीणि मित्रि नादान्ति कानिचित् ।
 तन्मात्रमस्तकार्येषु सहाया भूयते जना ॥ ३५ ॥
 गुणवन्तं नियुञ्जीत गुणहीनं विवर्जयेत् ।
 पण्डितेषु गुणा, सन्धे मूर्खे दोषाश्च वेदनाः ॥ ३६ ॥
 महिषाभीतं मतमं महिः कुर्वेति महतिम् ।
 भद्रिर्विशदं मैत्रीश्च नामह्निः किञ्चिदाचरत् ॥ ३७ ॥

प्रकुक्षिते कर्मणि यः प्रवर्त्तते,

निवृत्तरागस्य गृहे तपोवनम् ॥ ४७ ॥

वरं विन्धाटव्यामनग्नतपार्त्तस्य मरणम्,

वरं सर्पाकीर्णं दूष्यपिहितकूपे निपतनम् ।

वरं भ्रान्तावर्त्ते गहनजलमध्ये विलयनम्,

न शूलस्य भ्रंशो विपुलचरितस्य द्युतवतः ॥ ४८ ॥

इति चाणक्य-राजनीति-शास्त्रे

पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

पष्ठोऽध्यायः ।

ददध्वं दानमनिशं माऽभुवन् कृपणा जनाः ।

भाग्यक्षयेन क्षीयन्ते नोपभोगिनः सम्पदः ॥ १ ॥

कृपणस्य समो दाने न भूतो न भविष्यति ।

असृग्बन्धेन विज्ञाति परेभ्यो यत्प्रयच्छति ॥ २ ॥

वसाविभूतिः क्षणमत्रि यौवनम्,

कृतान्तदन्तान्तरवर्त्ति-जीवनम् ।

तथाप्यवज्ञा परलोकसाधने-

ब्रह्मो नृणां विस्मयकारि-चेष्टितम् ॥ ३ ॥

धर्याः पादरजः समः गिरि-नदीपेगोपमं यौवनम्,

मातृष्यं जलस्रोत-विन्धुप्रलं केषीष्टमं जीवनम् ।

धर्मो यो न करोति निचलमतिः स्वर्गोर्गलोद्याटनम्,
 पश्चात्तापवृत्तो जरा परिणतः शोकाम्निना दह्यते ॥ ४ ॥
 देहि देहोति वदतो देहि देहोति याचतः ।
 एकमेव वचस्तत्र कियती सारफल्गुता ॥ ५ ॥
 न प्रदानैः चयं यान्ति नोपभोगेन सम्पदः ।
 पूर्वार्जितानामन्यत्र सुखतानां चयं विना ॥ ६ ॥
 भाग्यवान् जायतां पुत्रो माःशूरो माच पण्डितः ।
 शूराश्च क्षतविश्राथ बने श्रुयन्ति मत्सुताः ॥ ७ ॥
 एते चापोन्द्रतुल्याः क्षितिपतितनया भीमसेनार्जुनाद्याः,
 शूराः सत्यप्रतिज्ञा दिनकरश्चयः केमवेनीपगूढाः ।
 ते दृष्टा पात्रदस्ता जगति कृपणवद् भेचचञ्चानुयाताः,
 कः यज्ञो भालपटे विधिकर-लिखिताङ्गुलैर्लेखां प्रसार्यम् ॥ ८ ॥

कुडोऽपि कः कस्य करोति दोषम्,
 तुष्टोऽपि कः कस्य गुणं करोति ।
 स्वकर्म-सूत्रैर्ग्रथिताहि सर्व्वं,
 कर्त्ता करोतीति ह्युदाभिमानः ॥ ९ ॥
 यन्मनोरथगतेरगोचरम्,
 यत्सृशन्ति न गिरः कवेरपि ।
 स्वप्रवृत्तिरपि यत्र दुर्लभा,
 हेलयैव विदधाति तद्विधिः ॥ १० ॥

ब्रह्मा येन कुलालपत्रियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे,
 विश्वार्थेन दशावतार निचये धितो महान् स्रष्टे ।
 रुद्रो येन पिनाक पाण्डुरनिर्गम भिषावरः कल्पितः,
 सूर्यो भ्रात्र्यति यद्वशेन गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ ११ ॥

दाता वल्लिर्वाचनको सुरारिः,

दानं महीराजि मखस्य मध्ये ।

दातुः फलं बन्धनमेव दृष्टम्,

नमोऽस्तुदैवाय यद्येष्टकर्त्तं ॥ १२ ॥

माता यदि भवेन्नृप्योः पिता यदि जनार्दनः ।

नार्यसम्पत्तिपत्तिः स्याद्दिना प्राक् पुष्टं कर्मणा ॥ १३ ॥

प्राप्तोभान्ताश्चिवर्त्तन्ते सुहृदः सह वन्तुभिः ।

सुहृत्तं दुष्कृतं वापि गच्छन्त मनु गच्छति ॥ १४ ॥

सहवर्त्तितयोर्नास्ति सम्पन्नः प्राणकाययोः ।

पुत्तमितकलत्रेषु सम्पन्नेषु कथैव का ॥ १५ ॥

नो तत्र कश्चिदनुयाति सुहृन्नवन्तुः,

नार्थः प्रयत्नं निवर्त्तते न च भृत्यवर्गः ।

यस्मिन् चक्षे प्रिययतानि विच्छज्य पुंसाम्,

प्राणाः स्वकर्म फलभोग-धनाः प्रयान्तिः ॥ १६ ॥

अन्धा जन्म सहयिया स्वयमपि त्रैलोक्यभूपाकरः,

स्थित्यर्थे गितिकण्डमण्युपगत स्तेनापि मूर्ध्ना धृतः ।

पूर्णः मीतकरस्तथापि जरति चीप पर प्रत्यक्षम्,

प्रायः प्राक्तनकर्म एव बलवत्कस्योपकुर्वति कः ॥ १७ ॥

सत्यतन्त्रन्तरीच वा पातालं प्रविशन्तु वा ।

परन्तु च दिशः सर्वा धदत्त नोपलभ्यते ॥ १८ ॥

दुर्गं त्रिकुटः परिखा समुद्रो-

रक्षासि योधा धनदय भूतवः ॥

सध्नीवनी यस्या मुखाय विद्या,

स रावणः कालवशादिपतः ॥ १९ ॥

नेवान्तरोक्षे न समुद्र मध्ये,
 न पर्वताना विषर प्रदेशे ।
 नोवा स्वदेशे भुवि किञ्चिदस्ति,
 यत्र स्थित कर्म न बाधते स्वम् ॥ २० ॥

नमस्यामोदेवास्तुष्टविधेस्तेषु यथा,
 विधिर्बन्धः सोऽपि प्रतिनियतकर्मक फलद ।
 फल कर्मायुक्त किमनरगणैः किञ्च विधिना,
 नम स्तुक्तभूम्यो विधिरपि न येभ्य प्रभवति ॥ २१ ॥
 पुराधीता च या विद्या पुरा दत्तश्च यदनम् ।
 पुराकृतश्च यत्कर्म ज्ञेये धावति धावति ॥ २२ ॥
 भवितव्य भवत्येव कर्मणामेव निश्चयः ।
 चभाष्य न भवत्येव चित्ते किं सिद्ध्यति तया ॥ २३ ॥
 आगमिष्यन्ति ते भाषा ये भाषा मयि भाषिणः ।
 मया तेननुगन्तव्यं न तेषामन्यतो गति ॥ २४ ॥

अघटित घटनां मयति भुवम्,
 सुघटित अघमद्गुरवापलम् ।
 जगदिदं कुरुते सचराचरम्,
 विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ २५ ॥
 अमिदिवाकरयोर्षेणपोदनम्,
 मजभुल्लङ्घमयोरपि बन्धनम् ।
 मतिमताश्च विज्ञेय दारिद्र्यतान्,
 विधिरहो बलवानिति मे मति ॥ २६ ॥

उ एवाह पार्थस्तदपि वरजम् भद्रुदिदम्,
 तेषामीवाणां प्रमथितसुराराति दृष्टना ।

समस्तां सुखीनां हलधरमुखानां युवतयो-

• क्षियन्ते गोपालैर्विधिरथबलोयात्रपुरुषः ॥ २० ॥

इयं कटोमत्तमजेन्द्रगामिनी,

विचित्रसिंहासनसंस्थिता सदा ॥

अनेकराजाजनलालिता परम्,

विधेर्वशात्सैकवती प्रजार्थिनी ॥ २८ ॥

सहस्रे पुरुषत्वेऽपि करपादौ शिरोदरे ।

एकः प्रभुः परोदाम इति देव विजृम्भितम् ॥ २९ ॥

कर्माण्येव प्रधानानि न गच्छन् नया सदाः ।

वशिष्ठदक्षलग्नापि जानकीदुःखभागिनी ॥ ३० ॥

न पितुः कर्मणा मुच्यते न पितापुत्रकर्मणा ।

स्वकृतेनैव सम्पत्तिं विपत्तिं चोपमुञ्चते ॥ ३१ ॥

कर्मजाः प्रभवन्त्येव यथाकालमुपद्रवाः ।

एतच्च कष्टं यच्छत्रुः कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ ३२ ॥

अनिच्छिन्नपि चित्तेन विदेशस्योऽपि मानवः ।

स्वकर्मात्प्रातवातेन नोयते यत्र तत्फलम् ॥ ३३ ॥

कर्मणा तच्चकारेण मनुष्यो यत् पुत्रिका ।

वासनारज्जुमाश्रित्य सर्वकर्मसु चोदितः ॥ ३४ ॥

प्राग्दत्तमर्थं लभते मनुष्यो,

दैवोऽपि तं वारयितुं न शक्तः ।

तस्माच्च शोचामि न विस्मयो मे,

यदस्मदीयं न हि तत्परिणामम् ॥ ३५ ॥

एते रणे शत्रुजलाग्निमध्ये,

सहार्थं यैर्वर्तन्तस्ते वा ।

सुप्तं प्रबुद्ध विषमस्थित वा,

रचन्ति क्षमांश्चि पुराकृतानि ॥ ३६ ॥

न देवा यद्विमादाय रचन्ति पशुपालवत् ।

यं हि रचितुमिच्छन्ति धिया संयोजयन्ति तम् ॥ ३७ ॥

धर्म्मज्ञेतीह्यजेदर्थं न धर्मन्वर्थकारणात् ।

इद्वैव हि त्यजत्यर्थो धर्म्मीऽमुत्रापि तिष्ठति ॥ ३८ ॥

अर्थार्थी यानि कटानि सङ्गते छप्यो जनः ।

तान्येव यदि धर्म्मार्थी न पुनः क्षेयभाग्भवेत् ॥ ३९ ॥

सूर्येपानेव शौचानामर्थं शौचं प्रशस्यते ।

योऽर्थे शुचिः स हि शुचिर्नमृद्गारेः शुचिः शुचिः ॥ ४० ॥

सर्वभूतदया शौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

मत्तं शौचं मनःशौचं जलशौचन्तुपशमम् ॥ ४१ ॥

न च्छारसहस्रेण नोदकुम्भशर्त्तन च ।

पशमस्यधटैर्वापि भावदुष्टो न शुद्धति ॥ ४२ ॥

प्रसवचित्तः स्वयमेव तुष्यति,

प्रभुः शिवयार्द्धदत्तप्रपूजनात् ।

न खोटिषीवर्षकुशेययार्चनात्,

पशुहनुहिः शरदां यतैरपि ॥ ४३ ॥

न काष्ठे विद्यते देवो न पापाद्ये न मृगये ।

भावेण विद्यते देवस्तप्याद्भावो हि कारकम् ॥ ४४ ॥

यस्य हस्तो य पादो च मनस्येव सुसंयतम् ।

विद्यातपय कीर्त्तिय भ तौर्यफलमयुते ॥ ४५ ॥

न प्रहृष्यति सम्मानेनावमानेः प्रकुप्यते ।

गङ्गोदकमिवाप्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ ४६ ॥

दरिद्रस्य मनुष्यस्य प्राज्ञस्यायति-दर्शिनः ॥
 हितमप्युचितं शाक्यमवलितैर्न गृह्यते ॥ ४७ ॥
 कचिद्भूमौ येने कचिदपि च पर्यङ्कशयने,
 कचिच्छाकाहारी कचिदपि च मासोदनरुचिः ।
 कचिक्कन्याशाली कचिदपि विचित्रास्वरधरः,
 मनस्वी कार्यार्थी गणयति न दुःखं न च सुखम् ॥ ४८ ॥
 जिह्वे । वदसि नि.स्रेष्ठं मधुरं किं नभापसे ।
 मधुरं वद कस्यापि । लोकीष्य मधुरं प्रियः ॥ ४९ ॥
 किं किं नोपहृतं तेन किं न दत्तं मद्भाजनम् ।
 प्रियं प्रसन्नवक्त्रेण प्रथमं येन भाषितम् ॥ ५० ॥
 बाल्ये वयसि यः शान्तः, स शान्त इति कथ्यते ।
 धातुषु क्षोयमाप्तेषु यमः कस्य न जायते ॥ ५१ ॥
 बाल एषाचरैर्दुर्धर्मनिर्झरं खलु जीयितम् ।
 फलानामिव पक्वानां शब्दत्पतनतोभयम् ॥ ५२ ॥
 पश्य धर्मस्य भाङ्गान्त्यं क्षिप्यमाणस्य नित्यमः ।
 शाक्यन. कुर्वते श्रेयो लोकस्य भवति प्रियः ॥ ५३ ॥
 यथाकाष्ठश्च काष्ठश्च समीयाता महीदधौ ।
 समीत्य च अपीयातां तदद्भूतं समागमः ॥ ५४ ॥
 न मन्त्रेण न वीर्येण न धिया पौरुषेण च ।
 यत्तन्मयं लभते जन्तुः स्वाध्यायः परिदेवना ॥ ५५ ॥
 सम्भूतः पञ्चधाकायो यदि पञ्चत्वमाप्नुयात् ।
 कर्मभिः स्वात्मचरितैस्तत्र का परिदेवना ॥ ५६ ॥
 यौवनं जरयापस्तमारोभ्यं व्याधिर्घीहितम् ।
 सत्युपैवति भूतानि किं धीर इव भाषसे ? ॥ ५७ ॥

इच्छन्ति केचिन्नरकेषु वासम्,
 नेच्छन्ति, केचिन्नरकेषु वासम् ।
 येयो हि तस्मात्परकं विमिश्रम्,
 न गर्भवासात्परमं हि दुःखम् ॥ ५८ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
 अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ५८ ॥
 एकस्वार्थमयद्राना सर्वेषां तत्र गामिनाम् ।
 एकयेत्स्वरितं याति तत्र का परिदेवना ॥ ५९ ॥
 एकविमतिर्निर्दिष्टा नरकाः शास्त्रपारगैः ।
 गर्भवास-समोपि ते कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ६० ॥
 योतसुष्य शुद्धा दृष्ट्या गर्भवासेषु दादृषाः ।
 गर्भवासादृते नान्यल्लष्टाल्लष्टतरं मञ्जत् ॥ ६१ ॥
 कामः क्रोधस्तथा लोभी देहे तिष्ठन्ति तत्स्वराः ।
 ते सुष्यन्ति जगत्सर्वे तस्मात्स्वाग्यत जाग्यत ॥ ६२ ॥
 यो हि मानुषमासाद्य कर्म्मभूमिं सुदुर्लभाम् ।
 न करोत्यात्मनः श्रेयः स पयात्पतितप्यते ॥ ६३ ॥
 मातुर्गर्भपरिभ्रष्टो मग्नः संसारसागरे ।
 दुःखेन स्रभते जग्नः मानुषे च पुनः पुनः ॥ ६४ ॥
 एकवृत्ते यद्यारात्रौ नात्रापक्षि-समागमः ।
 प्रातर्हर्मदिगौ यान्ति तद्वद्भूत-समागमः ॥ ६५ ॥
 दुःखं परं बालकचेदितच्छ,
 मध्यं हि चान्तं वरया निरस्तम् ।
 एताति दुःखानि वज्रानि सोढे,
 विज्ञासि संध्यम् न किञ्चिदिष्टम् ॥ ६६ ॥

दृष्टा बालकचेष्टा यौवनदर्पोऽय वृद्धवैराग्यम् ।
 सापि गता सोऽपि गतस्तदपि गत स्वप्नमावेयम् ॥ ६८ ॥
 अहो भार्या अहो पुत्रः अहो आमा अहो सुखम् । ।
 अहो माता अहो भ्राता पश्य मायाविमोहितम् । ॥ ६९ ॥
 कस्य माता कस्य पिता कस्य बन्धुमञ्जसुने ।
 विभ्रमय स्मृतिभ्रमात्तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ ७० ॥

अर्थे धिगस्तु बहुवैरिकर नराणाम्,
 राज्ये धिगस्तु भयद बहुचिन्तनीयम् ।
 स्वर्गे धिगस्तु पुनरागमनप्रवृत्तिम्,
 धिग् धिक् शरीरमपि रोग समाश्रयश्च ॥ ७१ ॥
 बीज पिता चेवमहो जनित्री,
 यथांश्चि कर्माणि शुभाशुभानि ।
 भूतानि पश्य प्रतिमानि लोके,
 जातानि यातानि च तानि तानि ॥ ७२ ॥

आधूमादिनिवर्त्तन्ते सुहृदो बान्धवै सह ।
 येन ते सह गन्तव्यं तत्कर्म सुकृतं कुरु ॥ ७३ ॥
 गृहादप्यनिवर्त्तन्ते श्लेशानामितवान्धवाः ।
 येन त्वत्सह गन्तव्यं तत्कर्म सुकृतं कुरु ॥ ७४ ॥
 अज्ञानवरप्रपन्नेन प्रसुप्तो नरगर्हभः ।
 कः समर्थः प्रबोधुं तं ज्ञानमेतदतिरति ॥ ७५ ॥
 मनोरथं पिता नित्यं हृतिर्माता नृतिः सखा ।
 व्यवसायश्च मे भ्राता इत्येते मम बान्धवाः ॥ ७६ ॥
 प्रातर्मूत्रपूरीदाभ्या मध्याह्ने क्षुत्पिपासयोः ।
 वसाः कानेन बाध्यन्ते निद्रया निमि जन्तवः ॥ ७७ ॥

पुरन्दरसङ्घस्याणि चक्रवर्त्तिगतानि च ।

प्रवासितानि कान्तेन प्रदोष इव वायुना ॥ ७८ ॥

अध्रानेनावृत्तो लोको लोभेन च वयोक्त ।

सङ्गेन बहुभिर्नेष्ट तेन स्वर्ग न गच्छति ॥ ७९ ॥

गृहेऽप्यर्थान् परिस्थाप्य श्मशाने मितवान्भवान् ।

नम्रश्च रिक्तहस्तश्च प्रयाति मूर्षितो यथा ॥ ८० ॥

जरा व्याधिय मृत्युश्च यदि न स्यादिदं त्वयम् ।

तदा संसारभोगीऽस्मिन् काम राजतु मे मन ॥ ८१ ॥

अक्षोन्द्रान् पातालाद्विपनिव निमङ्ग्योदरति य ,

य आरुह्य स्वर्गे कथयति सेन्द्रान् सुरगणान् ।

मर्त्री भ्रातृन् भ्रातृन् बहु नन्दयिष्ये वेन विजिता ,

स मृत्यु काल न क्षमत इति माकार्षेमनसि ॥ ८२ ॥

न वानपु स्नेहं वहति न अरस्तादरनवम् ,

न दाक्षिण्यच्छाया युवतिषु न शस्त्रेषु कथना ।

य एव निष्क्रामा तरुणश्च दय पीनकठिन ,

स मृत्यु काल न क्षमत इति माकार्षेमनसि ॥ ८३ ॥

परिहर मगसा सुवर्णचिन्ताम् ,

कुर्व हरिपूजनमेव सारम् ।

यम भटकरपतिताना नराणाम् ,

भवति न हेमगतै चण विमुक्ति ॥ ८४ ॥

नासा तो निर्गमस्यापि श्वासस्य च मज्जामुने ।

प्रवेष्टे प्रत्यर्था नास्ति प्रातरागमनं कुत ॥ ८५ ॥

परैः वद हरिर्नाम धेमधाम चणे चये ।

-विभिर्यति नि श्वासा विष्वाध का निवर्त्तते ॥ ८६ ॥

न प्राप्तकालो न्वियते विह शरगतैरपि ।
 कुशाग्रपाणि सम्पृष्ट प्राप्तकालो न जीवति ॥ ८० ॥
 नश्यन्नान्येव भवत गन्तव्यान्येव गच्छति ।
 प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥ ८१ ॥
 अप्राविृतानि दुःखानि यथैषाधान्ति देहिनाम् ।
 सुखान्यपि तद्यामन्य देवसंप्रातिरिष्यते ॥ ८२ ॥
 यशोच्यमानानि यथा पुण्याणि च फलानि च ।
 स्वयं स्वकाले पश्यन्ते तथा कर्माणि देहिनाम् ॥ ८३ ॥
 नैवाकृति फलति नेव कुल न शीलम्
 विद्या सङ्गस्रगुणितानि न चागुविशुद्धि ।
 भाग्यानि पूर्वतपसा खलु सञ्चितानि,
 काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृथा ॥ ८४ ॥
 न भवेद्दुर्विपाकेऽपि प्रल (य) य समय विना ।
 प्रसूतमप्यसून् हन्ति जन्तो प्राप्तावधे पुन ॥ ८५ ॥
 किञ्चा कुलेन विपुलेन गुणैश्च तेस्ते
 योग्येष कृत्यमिह नास्ति न च द्युतन ।
 कर्माणि पूर्वविहितानि फलन्ति काले,
 दैवेन यानि लिखितानि ललाटपटे ॥ ८६ ॥
 यथा धेनुसङ्घस्य वल्लोविन्दति मातरम् ।
 तथा पूर्वकृत कर्म कर्त्तारमनुविन्दति ॥ ८७ ॥
 खलु सर्वपद्मावाणि परच्छिद्वाणि पश्यति ।
 आत्मनो विल्वमात्राणि पश्यत्यपि न पश्यति ॥ ८८ ॥
 पानीय वा निरायाम स्वाद्व वा भयोत्तरम ।
 विचार्य खलु पश्यामि पानीय निर्भयं शुद्धम् ॥ ८९ ॥

मय परवश्यं दु खं सर्वमाजयय सुखम् ।
 एतद्व्याप्तमासेन लक्षणं सुखदु खयो ॥ ८७ ॥
 सुखस्थानन्तरं दु खं दु खस्थानन्तरं सुखम् ।
 सुखं दु खं मनुष्याणाञ्चक्रवर्त्यविवर्त्तते । ८८ ॥
 गग्निमि खलु कलङ्क कण्टक पद्मनाले,
 युवति कुचनिपात पक्षता केशजाले ।
 वदधिजन्मपेयं पण्डिते निर्हन्त्वम्,
 वयसि धवविद्योगो निर्विवेका विधाता ॥ ८९ ॥

इति चाणक्य राजनीति शास्त्रे पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्विपुः ।
 यवस्थानं भजायन्त मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १ ॥
 शोकारातिभयवशात् प्रीतिविशेषं भाजनम् ।
 केन रत्नमिदं स्मृतं मित्रमित्यन्तरद्वयम् ॥ २ ॥
 न मातापितृदारेषु भौदरेषु न वन्धुषु ।
 विश्वश्वस्तादयः पुत्रां वादृढं मित्रं निरन्तरम् ॥ ३ ॥
 मित्राणि तानि विदूरतु भवन्ति यानि,
 ते पण्डिता भगति ये पुद्गलान्तराद्याः ।
 त्यागो स यः स्वयमेवोपि हिंसास्त्रिभागे,
 काव्यं विना भवति यः न परापकारः ॥ ४ ॥
 कश्चिन्मित्रा समं मित्रं कश्चिन्मित्रं तुल्यममम् ॥ ५ ॥

त्यजेन्नालामस मित्रं त्यजेन्मित्रं मञ्जी-ममम् ।

त्यजेन्नेह समं मित्रं धार्ष्ट्यं मित्रं मञ्जीममम् ॥ ६ ॥

सुहृदि निरन्तरचित्ते शुषिनि कसत्रे प्रभौ विग्रेषधे ।

विश्राम्यतीव हृदयं दुःखस्य निवेदनं कृत्वा ॥ ७ ॥

यदीच्छेच्छास्तीं प्रीतिं चीन् दोषान् परिवर्जयेत् ।

यूतमर्धप्रयोगश्च न विना दारदर्शनम् ॥ ८ ॥

गताख्याद्विकलोमित्रं सङ्गस्यादपि केकरः ।

काण. शतसङ्गस्यावा मन्दमश्विनं कस्यचित् ॥ ९ ॥

मावास्त्रादुद्दिवा वा न विविक्तमनोवसेत् ।

वनवानिन्द्रिययामो विद्वामपि कर्षति ॥ १० ॥

घतिचण्डाऽनिलोद्भूततरङ्गस्य मञ्जीदधेः ।

शङ्कते प्रसभं रोधः नानुरक्तस्य चेतसः ॥ ११ ॥

नवनोतीपमा वापी करुणा कोमल मनः ।

एक बीजप्रजाताना भवत्त्ववनन गिरः ॥ १२ ॥

अमिरापः स्त्रियो मूर्खः सेना राजकुल तथा ।

मयोगसेवनाभ्याश्च सदा प्राण-हाराणि पट् ॥ १३ ॥

न जारजातस्य ललाट-वृद्धम्,

न सलुलीनस्य परिःस्थि पद्मम् ।

यदा यदा मुञ्चति वुष्टवाक्यम्,

तदा तदा पश्यति जारजातम् ॥ १४ ॥

अत्यामक्षा विनाशाय दूरस्था न फलप्रदाः ।

सेव्या मध्यमभावेन राजावज्जिर्गुरुः स्त्रियः ॥ १५ ॥

पराधीना निद्रा परमुदपचित्तानुसरणम्,

मुदा शून्य ज्ञास्य रुदितमपि शोकेन रक्षितम् ।

पथे न्यस्त काय करजदशनैर्भिन्नययुषाम्,
 पथो कष्टावृत्तिर्जगति गणिकानां बहुभया ॥ १६ ॥
 किञ्चित् यदि शब्दशस्त्रकुमलो विप्रो भवेत्पण्डितः,
 किञ्चित् यदि दण्डनीति निपुणो राजा भवेद् धार्मिकः ।
 तच्चित् यदि रूपयौवनवती माध्वी भवेदब्रजा,
 तच्चित् यदि निर्दमोऽपि पुरुष पाप न कुर्यात्कचित् ॥ १७ ॥
 नास्त्वच्छिद्रं परे दद्यात्परच्छिद्राणि लक्षयेत् ।
 गूढैर्लूकैश्च दयादानि परभाव परीक्षयेत् ॥ १८ ॥
 पातान्तलवासो च बारिष्ठाकार निष्ठुत
 यदि न स्वाङ्गुरोद्गती विप्र केनोपलभ्यते ॥ १९ ॥
 गङ्गनोयो हि मौमिषे । विश्वस्तोऽपि धिभीषणः ।
 यस्य न स्वजनप्रोक्तिं कुतस्तस्य परे जने ॥ २० ॥
 न तथा बाधते शत्रुं कृतवैरोऽपि राघवः ।
 यथा भिनत्ति भर्माणि तीक्ष्ण स्वजनकण्ठकः ॥ २१ ॥
 न तावदन्यजातीयश्चिनत्ति परशुस्तकम् ।
 न धावन्नरजातीयं हन्त तच्च निबध्यते ॥ २२ ॥
 कोकिलानां स्वरौ रूपं लब्धारूपं कुलस्त्रियः ।
 विद्यायां पटुत्तारूपं रूपं मूर्खेभ्यः मौनता ॥ २३ ॥
 कोकिलस्य स्वरौ रूपं नारीरूपं यतिव्रतसः ।
 विद्यारूपं कुरुपाशां समारूपं तपस्विनाम् ॥ २४ ॥
 न त्रिष्वेदमित्रश्च मित्रश्चापि न विश्वसेत् ।
 कदाचित्कृपितं मित्रं मये गूढं प्रकाशयेत् ॥ २५ ॥
 न त्रिष्वेदविद्यस्यो विश्वस्तो नातिविश्वसेत् ।
 विद्यासाङ्गसुखस्य मूढान्यपि निज्जगति ॥ २६ ॥

पठनाच्च तपस्वी च शूरस्याप्युक्तवचः ।

मध्यमा स्त्रीसतो चेति राजन् न यद्व्याम्यद्वयम् ॥ २७ ॥

यात्येन मित्रं क्षपटेन धनंश्च

परोपतायेन ममदि भारसम् ।

सुखेन विद्यां पुत्रये च नारीम्

वाच्यन्ति ये नूनमपण्डितास्ते ॥ २८ ॥

सुत्पतनजृम्भास्तु क्षान्नादाय प्रकुप्यते ।

अतस्तत्प्राप्तये कुर्याज्जीवोत्तिष्ठान्निध्वनीन् ॥ २९ ॥

न विश्वमेत्यूर्ध्वपराजितस्य

शत्रोश्च मित्रत्वमुपागतस्य ।

दक्षां गुह्यां पक्षं चलूकपूर्णाम्,

काकं प्रलीनेन हृताग्नेन ॥ ३० ॥

वृद्धा स्त्रियं नव मथ शष्कमासाद्रमूलकम् ।

रात्रौ वारि दिवास्त्रं विषवत्परिचर्जयेत् ॥ ३१ ॥

विषं वेद्यं दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ।

अमिश्रिता विषं विद्याऽप्यजीर्ण भोजनं विषम् ॥ ३२ ॥

प्रियं गोतमकण्डस्य वृद्धस्य तरुणी प्रिया ।

प्रियं दानं दरिद्रस्य नोचस्योद्यासनं प्रियम् ॥ ३३ ॥

वालातपं पर्वणि मैथुनञ्च,

श्रमप्रानधूमौ मठभोजनञ्च ।

रजस्तलावस्तनिरीक्षणञ्च,

सुदोषमध्यायुरभिद्रवन्ति ॥ ३४ ॥

शष्कं मासं स्त्रियो वृद्धा वालार्कस्तरुणं दधि ।

प्रभाते मैथुनं निद्रां मथ प्राणं क्षराणि घटं ॥ ३५ ॥

सद्य एकं घृतं द्राक्षा वाला स्त्री चौरभोजनम् ।

उष्णोदकं तक्षशाया सद्य प्राणकराणि पट ॥ ३६ ॥

सद्योवत्तकराण्याद् स्नानं चौराशनं प्रय ॥

मर्द्यावत्तद्वराण्यादुरध्वानं मैथुनं जरा ॥ ३७ ॥

भूः पृथ्वी वरनारी च कार्पासं नागजं जलम् ।

गौतमकाले भवेदुष्णं उष्णकाले च गौतमम् ॥ ३८ ॥

शष्कं मासं पयो मीनं भाव्या मित्रसुतैः सह ।

न भक्षयेन्मित्रैर्जातुं प्रियागं कुरुते क्षणात् ॥ ३९ ॥

कुचक्षिणं दन्तमस्त्रोपधारिणम्

महाशनं निष्ठुरवाक्यभाषणम् ।

सूर्यादये चाश्वामये च प्रापिनम्,

अहतिं लक्ष्मीरपि पक्षधारिणम् ॥ ४० ॥

चत्वारि घोररूपाणि सन्ध्याकाले परित्यजत् ।

आहारं मैथुनं निद्रां स्नाध्यायश्च विवर्जयेत् ॥ ४१ ॥

पञ्चाराज्यायते व्याधिर्भूद्गमय मैथुनात् ।

पनश्चो गयनाशेव स्नाध्यायादायुषः सद्यः ॥ ४२ ॥

मन्ध्यायां गर्जितं मेघं शास्त्रचिन्तां कराति यः ।

चत्वारि तस्य नग्नास्ति ह्याहुविद्या यगो वनम् ॥ ४३ ॥

मिथ्याश्च दम्भुषाणां क्षितितलनिषेधं पादयारसपूजां

दन्तानामस्यग्रोश्च वसनमलिनतारुचतामूर्धजानाम् ।

मन्ध्यायां वज्रिमेवा गिरिमियिकपक्षं मंहताभ्यां कराभ्यां,

स्नाह्णं पोठं च वायुं हरति भवतः कथयस्यापि सत्याम् ॥ ४४ ॥

स्नानं नास्य मनः प्रसादजननं दुःप्रविध्यजनम्,

गोचरव्यवहृतं मन्त्रावहरणं धर्मद्वयं तज्जगत् ।

रूपीद्योतकर रिपुप्रसघन कामाग्निसन्दीपनम्,
 नारोषाञ्च मनोहर यमहर स्नाने दग्धैर गुणा ॥ ४५ ॥
 ताम्बूल कटुतिक्तमित्यमधुर चारं कषायान्वितम्,
 पिप्पल कफनाशन क्षमिष्टर दुर्गन्धिनिनाशनम् ।
 वक्त्रस्याभरण विशुद्धिकरण कामाग्निसन्दीपनम्,
 ताम्बूलस्य सखे । त्रयोदशगुणा स्वर्गेऽपि तदुत्तमम् ॥ ४६ ॥

काम प्रदीपयति रूपमभिव्यनक्ति,
 साभाम्यसावहति वक्त्रमुपस्थिताञ्च ।
 भोज करोति कफजाय निवृत्ति रागान्,
 ताम्बूलमथ स्त्रपराध गुणान् कराति ॥ ४७ ॥
 शिर सुधीत चरणौ चुनिम्लौ,
 वराङ्गनासेवनमस्त्यभीजनम् ।
 धनमन्त्रायायित्वमपर्वमेवुनम्,
 चिरप्रणष्टा त्रियमानयन्ति पट ॥ ४८ ॥

येन केन हि पुष्प ण पाण्डुरेण विशयत ।
 शिरसा धाव्यमायन श्रान्त्यो प्रतिहन्यते ॥ ४९ ॥
 दीपस्य पश्चिमच्छाया ह्याशय्यासनस्य च ।
 रजकस्य च यत्क्षेत्रमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति ॥ ५० ॥
 गजाश्चरथधान्याना गवामपि रज शुभम् ।
 अश्वमन्तु विजानीयात्सरोद्ग मङ्घिपोरज ॥ ५१ ॥
 गवा रजो धान्यरज पुच्छस्याङ्गुगत रज ।
 रजाश्चेतानि पुण्यानि पापमेभि शृणुति ॥ ५२ ॥
 अत्राविगर्हभाष्टाणा मार्जारमूषिकस्य च ।
 रजाश्चेतानि पापानि सबत परिवर्जयेत् ॥ ५३ ॥

गूर्णवात नखायाम्बु स्यान्वस्त्र-श्रुतोदकम् ।

मिदनिर्मास्यकेयाम्बु पुण्यं हन्ति पुराकृतम् ॥ ५४ ॥

वैरिणा सह सन्धाय विश्वस्तो यः स्वपेत् स्वयम् ।

स हृद्याये कृतः स्वप्नः पतितः प्रतिबुध्यते ॥ ५५ ॥

य एव राजन् । मृदुमन्त्रभाषो,

स एव दूरात्परिवर्जनीयः ।

अभ्यादिसुप्तस्य दिवाकरस्य,

मरीचयस्त्रीक्षतरा भवन्ति ॥ ५६ ॥

मृदुनेव मृदुं हन्ति मृदुमा हन्तिदारुणम् ।

नासाध्य मृदुना किञ्चित्तस्मान्नीष्णात्परो मृदुः ॥ ५७ ॥

समावलम्ब्यज्ञाना यज्ञानां भूषणं समा ।

समावयीकतो लोकः समया किं न साध्यते १ ॥ ५८ ॥

नात्यन्तसरलैर्भाव्यं गत्वा पश्य वने तरुन् ।

क्षिद्यन्ते सरलास्तत्र कुला सन्ति पदे पदे ॥ ५९ ॥

सुरागप्रयाणेषु नववस्त्रादि सङ्ग्रहे ।

नक्षत्रग्रहमाङ्गसुपेक्षित विचक्षणः ॥ ६० ॥

विपदि धैर्यमद्याभ्युदये समा,

सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।

यमसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ,

प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ६१ ॥

गङ्गातुरगगतैः प्रयान्तु मूर्खाः,

धनहीना विबुधाः प्रयान्तु पद्गाम् ।

गिरिशिखरगतापि काकः पक्षिः,

पुलिनगतैर्भक्ष्यते राजर्षयैः ॥ ६२ ॥

यद्वित्ताद्याः प्रखलपुरुषा साधवो वित्तहीना,
 नास्मिन्नर्थे वचनपटुभिर्निन्दनीया खलयो ।
 वित्तभ्रष्टो गणयति समान् कस्तृषेणापि मूर्खान्,
 विद्वान्स्तु प्रकृतिसुभगा कस्य नाभ्यर्हणीया ? ॥ ६३ ॥
 नित्यं प्रमुदिता मूर्खा भ्रानविभ्रानवज्जिता ।
 पण्डिता नित्यशोकार्था भ्रानाद्भुशवशीकृताः ॥ ६४ ॥
 अपावे रमते नारी गिरी वर्धति वासव ।
 खलमाययते लक्ष्मी प्राप्ते प्रायेण निहन ॥ ६५ ॥
 लक्ष्मीर्नृचण्डीनेऽस्ति जातिद्वानि सरस्वती ।
 अपाते रमते नारी गिरी वर्धति वासव ॥ ६६ ॥
 विधे कन्यायुग्मं सुगतिरपरा दुर्गतिरभूत्,
 तयोराय मोहात्कुलगुण विहीनाय स ददौ ।
 ततः पद्यान्ताषादिव तदनुजा दातुमधुना,
 कुलीनं विद्वान् वरमिह वरेण्यं वरयते ॥ ६७ ॥
 पटकणां भिद्यते मन्त्रचतुष्कणोऽपि धार्यते ।
 द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य वज्राऽप्यन्तं न मच्छति ॥ ६८ ॥
 तथा गवां किं क्रियत या न दोम्बो न गर्भिणी ।
 कोऽयं पुच्छेण जातेन या न विद्वान् न धार्मिक ? ॥ ६९ ॥
 एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तं साधुना ।
 कुलमुद्रासते सन्धे चन्द्राय गगनं यथा ॥ ७० ॥
 मूपिको गृहजातोऽपि क्षत्रव्योऽनुपकारकः ।
 हृतप्रदानैर्माजिरो हितकृत्याप्यतेऽन्यतः ॥ ७१ ॥
 योषावसतन्दनं चन्द्रभासः,
 चन्द्रभासा योवगसारमणः ।

नैतद्रम्यं सुत्विपासातुराणाम्,

सर्वारम्भास्तृण्डुलप्रसन्नमूलाः ॥ ७२ ॥

षणः पूर्वं तद्वत्पयाद्ववत्यार्येण सङ्गतिः ।

विपरीतमनार्येण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ७३ ॥

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।

वनमाभासते सर्वं सुपुच्छेण कुलं यथा ॥ ७४ ॥

वरमेको गुणीपुच्छो निर्भुङ्गेन शतेन किम् ? ।

एकयन्द्रस्तमो हन्ति न च तारासङ्घस्रगः ॥ ७५ ॥

केचिन्मृगमुखा व्याघ्राः केचिद्गण्डमुखा मृगाः ।

तत्स्वरूपविपर्ययादिश्यामोह्यापदा पदम् ॥ ७६ ॥

दिपन्ती पितरी मध्ये पुच्छो याभ्यां न पाठितः ।

न गोभते सभामध्ये हंश मध्ये वकीयया ॥ ७७ ॥

सालयेत्पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।

षोडशे वत्सरे प्राप्ते पुच्छे मित्रवदाचरेत् ॥ ७८ ॥

जायमानो हरेद्द्वारान् वर्धमानो हरेच्छिख्यम् ।

स्त्रियमाणो हरेत्प्राणान् नास्ति पुच्छसमो रिपुः ॥ ७९ ॥

पुच्छः स्यादिति दुःखिनः सतिमुते तस्यामयेर्दुःखिनः,

तदस्त्राशनचिन्तयाऽप्यमुखिनस्तन्मौर्ख्यतो दुःखितः ।

जीवेदित्यपि दुःखिनो यदि मृतः प्राणान्तक दुःखिनः,

पुच्छव्याजमुपागतो रिपुरसौ मा जायता कस्यचित् ॥ ८० ॥

यस्य पुच्छा न विद्वांसो नशूरा न च धार्मिकाः ।

सान्धकारकुलं तस्य नष्टचन्द्रेव शर्वरी ॥ ८१ ॥

निशया दीपकश्चन्द्रः प्रभाते दीपको रविः ।

पृथिव्या दीपको राजा सुपुच्छः कुलदीपकः ॥ ८२ ॥

एतदेवायुषः सारं निसर्गं क्षयमङ्गिमः ।

सिन्धुर्मुग्धे विंदत्यैव यदयन्वितमास्यते ॥ ८२ ॥

विभ्रयादनुजान् सर्वांन् ज्येष्ठभ्राता यथा पिता ।

पुत्रवदनुवर्त्तेरन् कनिष्ठा अप्रजन्मनः ॥ ८३ ॥

सङ्घातं शयसो मूलं खलनस्य विमेयत ।

तुपमात्रे पृथग्भिन्ने तण्डुलं न प्ररोहति ॥ ८४ ॥

बहूनामध्यसाराणां समवायी हि दु सप्त ।

दृष्टैरायिष्कृता रज्जुस्तया हस्त्यपि बध्यते ॥ ८५ ॥

अपहृत्य परस्यार्थे तेन धर्मं कराति यः ।

स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्फलम् ॥ ८६ ॥

देव इव्यं विनामेन वद्वत्सहरणे न च ।

तद्वनं कुलनागाद्य भवेदात्मवधाय च ॥ ८७ ॥

न विप विपमित्वाङ्मूर्च्छास्य विपमुच्यते ।

विपमेकाकिनं हन्ति वद्वत्स मुच्यधीचकान् ॥ ८८ ॥

वद्वत्त्रे च सुरापे च स्त्रेने च सुखतत्पणे ।

निष्कृतिर्विद्यते राजन् कृतत्रे नास्ति निष्कृतिः ॥ ८९ ॥

मित्रदुष्टं क्षतभ्रष्टं स्त्रीप्लव्यं पिशुनस्य च ।

चतुष्पा वयमित्वेपां निष्कृतिः नैव शुद्धम् ॥ ९० ॥

यान्ति व्यापप्रहृतस्य तिर्यङ्घोपि सङ्घायताम् ।

अपस्यानन्तु मज्जन्तु सोदरोऽपि विमुच्यति ॥ ९१ ॥

वद्वद्वा वृत्तिश्च चेव दावेती तुलयाधृतौ ।

मद्वद्वा मुच्यते कल्पैर्दृष्टिश्च न तु मुच्यते ॥ ९२ ॥

नाशन्ति पितरः पिण्डं नाशन्ति ह्यपनीपते ।

स्त्रीव्रतस्य च नाशन्ति यस्योपयद्विषी मरुते ॥ ९३ ॥

भरणायैव जायन्ते म्रियन्ते जन्मने पुनः ।
 न पराङ्मोपकाराय द्रव्यानीवेतरे जनाः ॥ ८५ ॥
 तण्डुताः स्वर्णवद् यत्र व्रीहयो यत्र रत्नवत् ।
 यक्षाश्च भस्मवद्यत्र तत्र यत्नः । यस्याम्यहम् ॥ ८६ ॥
 वाजिनो यत्र यत्राहं यत्राहं तत्रवाजिनः ।
 न ते यत्र न तत्राहं नाहं यत्र न तत्र ते ॥ ८७ ॥

चित्तायत्तं धातुबहं शरीरम्,
 चित्ते नष्टे धातवो यान्ति नाशम् ।
 तस्माच्चित्तं सर्वतो रक्षणीयम्,
 सुखे चित्ते बुद्धयः सम्भवन्ति ॥ ८८ ॥
 आचारार्थं कथं कुर्यादनित्यम्,
 कुर्यात्तच्च प्राप्य सन्धारणार्थम् ।
 प्राप्य धार्म्या तत्त्वविज्ञानहेतोः,
 तत्त्वं ज्ञेयं येन भूयो न जग्य ॥ ८९ ॥

इति चाणक्य-राजनीतिशास्त्रे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

—०—

अष्टमोऽध्यायः ।

—०—

धर्मः प्रव्रजितस्तपः प्रचलितं सत्यञ्चदूरङ्गतम्,
 पृथ्वी मन्दफला जनाः कपटिनोऽरीद्रे सिता वाङ्मनाः ।
 राज्ञा दण्डकरो विचाररहितः पुत्राः पितुर्द्वेषिणः,
 भार्याभर्तृविरोधिनी कल्पियुगे धन्या नरा ये मृताः ॥ १ ॥

देवस्तस्करदूषितोगतघृणोराजा दया दुष्कृते
 आयास खजनेषु दुर्नयरतो लोको भयधाध्वनि ।
 मित्र चिह्नद्वरत गुणेष्वगुणता क्रूरधन आश्रयाः ,
 निःश्रेया वत वञ्चनापि तनयै स्वास्थ्य शरीरे कुतः १ ॥ २ ॥
 बुद्धिः पौरुषमार्ज्वं गुणरति विद्याकुलं भेदनम्,
 कालेऽग्निं विकलत्वमेव सकल श्रोतत्पुनः स्वामिनाम् ।
 यो दोषं कुर्वते परस्य सुखर धीरस्य यो राक्षसो,
 यः पापद्विषस्य वर्हेन करस्तपा भवेत्तः प्रियः ॥ ३ ॥
 पतिक्रान्त कालः सुचरितगतामोदः सुभगो
 गताः शुक्लाधर्मो नवननिन सूत्राश्च तनुताम् ।
 परिच्छिन्न प्रायो बुधजनकया सारणिपुणो-
 निरानन्द जात जगदिदमतीतोऽक्षयमिव ॥ ४ ॥
 धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशं भद्रं कुलक्षयम् ।
 परचित्तरता नारीं पुत्रश्च व्यसने स्थितम् ॥ ५ ॥
 पराश्र परवस्तु परशय्या परश्चियम् ।
 परवाद परद्रव्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥
 खण्ड खण्डश्च पाण्डित्य क्षयक्रीतश्च भेद्युनम् ।
 भोजनश्च परायत्त तिस्रः पुत्रा विहस्यन्तः ॥ ७ ॥
 आसनाच्छयनाश्चैव सज्ज्याश्च भोजनात् ।
 पुत्राः सक्रमते पाप घटादघटमिवोदकम् ॥ ८ ॥
 यथा जरा देहवता पर्वतानां जलं जरा ।
 असन्धोगत्वा नारीनां वस्त्राश्चाक्षयं जरा ॥ ९ ॥
 दुष्कृताः कलिमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति साधवः ।
 उत्तमा मानमिच्छन्ति मानोऽपि यज्जनां भयम् ॥ १० ॥

मानोहि मूलमर्थस्य माने खाने धनेन किम् ।
 महतो मानहीनस्य जीवनान्धारणं वरम् ॥ ११ ॥
 अतिदानादलिर्वैदो ह्यतिमानास्तु योधनः ।
 अति कामादशपीवो ह्यति सर्वत्र गर्हितः ॥ १२ ॥
 नाभिषेको न संस्कारः सिद्धस्य क्रियते वने ।
 विक्रमाञ्जितसत्त्वस्य स्वयमेव सृगेन्द्रता ॥ १३ ॥

वणिक् प्रमादो भूतकथं मानी,
 भिक्षुर्विलासी विधनश्च कामी ।
 वेश्याङ्गनाचाप्रियवादिनी च,
 प्रजापतेर्दुश्चरितानि पञ्च ॥ १४ ॥
 दाता दरिद्रः सधनश्च लोभो,
 सेव्यं कदम्बं स्तनयोऽविधेयः ।
 परीपकाराभिरतस्य सत्त्वः,
 प्रजापतेर्दुश्चरितानि पञ्च ॥ १५ ॥
 कान्ताविधोगः स्वजनापमानः,
 कन्या विशीला स्वजनस्यसेवा ।
 दरिद्रभावात्प्रविसृक्तमित्रम्,
 विनाशिन्या पञ्च ददन्ति तीव्रम् ॥ १६ ॥
 वश्या' सूता वित्तकरी च विद्या,
 नारी कथा सज्जन-सङ्गतिश्च ।
 दृष्टा च भार्या वशवर्तिनी च,
 दुःखस्य मूलोदरणाणि पञ्च ॥ १७ ॥
 कुरङ्ग-मातङ्ग-पतङ्ग-भृङ्ग-
 भीमा हताः पञ्चभिरेव पञ्च ।

एकः प्रमादी सकय न बध्यः,

यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥ १८ ॥

विमाननदुष्टरितानुकीर्त्तनं कथाभिघातो वचनेषु विस्मयः ।

भद्रदृष्टान कृतपूर्वनामन विरक्त भावस्य नरस्य क्षत्रणम् ॥ १८ ॥

स्त्रिंश पश्यति सुस्मित कथयति दक्षेन वस्तु स्पृशन्,

भोक्तुं नैच्छसि पार्श्वतो विहृणुते कर्त्तव्यमन्तर्गतम् ।

दोषान् सम्पृणुते गुणान् कथयते नीयाचिते खिद्यते,

शसामेव परोक्ष माचरति यत् स्नेहस्यतस्तत्रणम् ॥ २० ॥

अधोरः कर्कशस्तब्धः कुचेल स्वयमागतः ।

एते पञ्च अपूज्यन्ते वृद्धस्यति समाश्रयि ॥ २१ ॥

परंतारोहणे तोये गोकुले खान विषई ।

पतितस्य समुत्थाने यष्टे, पञ्चगुणा, स्मृताः ॥ २२ ॥

अभ्रच्छाया खलप्रीतिर्वेश्यारागोविभूतयः ।

महीभुजा प्रसादश्च पश्यते चञ्चला स्मृताः ॥ २३ ॥

प्रजायुव द्विजश्राव प्रभाते मेघडम्बरम् ।

दम्पत्योः कलशयेव चण्डमेक भविष्यति ॥ २४ ॥

अस्थिरं जीवितं श्लोके यौवनं धनमस्थिरम् ।

अस्थिरं पुत्रं दारादि धर्मं कीर्त्तिर्ययं स्थिरम् ॥ २५ ॥

दानमर्षाहतं वाक्पात्कोत्तिर्धर्मार्थं च चेतसः ।

देहात्परीपकारश्च संसारात्सारसुद्धरेत् ॥ २६ ॥

भूतं जीवितं मत्स्यस्य रात्रिस्तस्यार्द्धहारिणी ।

व्याधिगोष्ठं जरयासैरर्द्धन्तदपि निष्फलम् ॥ २७ ॥

आयुर्वर्धयत नृणां परिमितं रात्र्या तदर्थे हृतम्,

तस्यार्द्धस्य च किञ्चिदेव जरया बान्धेन किञ्चिद् हृतम् ।

किञ्चिदराधिवियोगदुःखमरणैर्भूपासवेवादिभिः,

नष्टं शिष्टमतस्तरङ्गतरेलेः पुसां सुखं वा क्षणे ? ॥ २८ ॥

अहितं हित-विचारं शून्यबुद्धेः,

श्रुतिं समयैर्बहुभिर्विद्विष्यतस्य ।

उदरं भरणमात्रे केवलच्छो

मंशुजपयोय पयोध को विशेषः ? ॥ २९ ॥

आहारं निद्रां भयमैद्युनश्च,

सामान्यमेतत्पशुभिर्भक्ष्यमाणां ।

एको विवेकस्त्वधिको मनुष्ये,

तेनैव जीनः पशुभिः समः स्यात् ॥ ३० ॥

गच्छतस्त्रिहतीवापि जायतः स्वपतोऽपि वा ।

यत्र भूतहितार्थाय तत्पशोरिव चेष्टितम् ॥ ३१ ॥

नोपकाराय सुश्रुता नापकाराय वैरिणाम् ।

जन्मनौगर्भभाराय मूढानां जन्म केवलम् ॥ ३२ ॥

पूर्व्यं येनैकतं सुतीर्थे नरणं विमानं सन्तर्पिता,

हव्यं नैव दृढं दुताग्रनमुखे नाराधितं शङ्कर ।

दत्तं नैव हिरण्यमथ वसनं गावस्त्रिस्ता मेदिनी,

ते तिष्ठन्ति कुचेलभक्तं विधनां नित्यं नरा दुःखिताः ॥ ३३ ॥

नोपाप्तं द्रविणं कुलं नगणितं मित्रं नक्षीपार्जितम्,

शास्त्रं नाधिगतं तपो न चरितं न कीदृशं वाजिभिः ।

कान्ताकीमलपद्मवाधरवस पीतं न चन्द्रोदये,

तारुण्यद्वतमेव निष्फलतया शून्यालयेदीपवत् ॥ ३४ ॥

सजातोयेन ज्ञातेन यातिवशं समुच्चयम् ।

परिमर्त्तिनि सद्यारि परैर्जातेर्मृतैश्च किम् ? ॥ ३५ ॥

दाने तपसि गोष्ठ्यं वा यस्य न प्रयित ययः ।
 विद्याधामयलाभे च मातृवृक्षार एव स ॥ ३६ ॥
 यस्य विवर्गशून्यानि दिनानि यान्ति देहिनिः ।
 स नाहकार भस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥ ३७ ॥
 यज्जीवित क्षणमपि प्रयित मनुष्ये,
 विज्ञान विक्रम यगोऽभिरभ्यमानम् ।
 तत्रास जायितमिह प्रयदन्ति सन्तः,
 काकोऽपि जीवति चिराय बलिच्च भुङ्क्ते ॥ ३८ ॥
 धन धन्येय विद्या च रूप शीलदुल्लभतया ।
 सुखमायुधयुधैश्च तवगायानि यद्वतः ॥ ३९ ॥
 यमत्वस्य धनिगु मूल शाखा तस्य पराङ्मना ।
 कामस्तत्पत्र पुष्पाणि फलानि दूत कारकः ॥ ४० ॥
 यथा यथाहि पुरुष कल्याण कुर्वते मतिम् ।
 तथा तथास्य सर्वाङ्गी मिदयन्ति नाव मययः ॥ ४१ ॥
 मङ्गलाच्छो प्रभवति प्रागल्भ्यायकटी भवेत् ।
 तदृक्षा कुर्वते मूल सयमात् स्वेय्यमश्रुत ॥ ४२ ॥
 नावद्वयादिभेतव्य यावद्वय मनागतम् ।
 आगतन्तु भय दृष्टा प्रदत्तधनमभोतवत् ॥ ४३ ॥
 आयत्वा गुणदीपन्न मृदाक्षौ क्षिप्रनिश्चयः ।
 यतोत कार्यशपन्न शत्रुभिर्नामिभूयते ॥ ४४ ॥
 नीपेक्षितव्योतिद्वि शत्रुरत्यवलीऽपि सन् ।
 वञ्छिरव्योऽपि सहस्र भस्त्रसात्कुरुते वनम् ॥ ४५ ॥
 ऋणशोऽग्निशेषश्च शत्रुशेषस्तथैव च ।
 पुन पुन प्रवदन्ते तस्मादि श्रेयमाचरेत् ॥ ४६ ॥

अग्निदो गरदस्यैव ग्रस्तपाणिर्धनापह् ।
 चैत्रदारापहारीच पडेत धाततायिन ॥ ४७ ॥
 धाततायिनमायान्तमपि वेदान्तधारणम् ।
 जिघासन्त जिघासीयावर्तन ब्रह्महा भवेत् ॥ ४८ ॥
 नाततायि वधेदोष हन्तुर्भवति कथन ।
 कृतं प्रति कृतं कुर्याद् द्विमितं प्रति द्विसितम् ॥ ४९ ॥
 परोक्षे कार्येहन्तार प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
 वर्जयेत् कुटिलं बन्धु विषकुम्भ पयोमुखम् ॥ ५० ॥

तद्भोजनं यद् द्विजं भुङ्क्तं श्रेयम्,
 स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ।
 स वै सुहृद् यो न घटेत्परोक्षम्
 दम्भं विना यत्कुरुते न धर्मं ॥ ५१ ॥
 क्लिष्टं वृथा यत्तपसा न तीर्थं,
 दत्तं वृथा यत् क्षुधितं न पात्रं ।
 भुक्तं वृथा नो रुधिरं न पथ्यम्,
 मृत्युर्दृष्टा यद् न रजि न तीर्थं ॥ ५२ ॥
 पृष्ठतोऽर्कं निषेधत जठरेण हुताशनम् ।
 क्षामिनं सर्वभाषेन परलोकममायया ॥ ५३ ॥
 न सा भूमा यत्र न सन्ति वृद्धा
 वृद्धा न तं ये न वदन्ति धर्मम् ।
 धर्मं मनो यत्र न सत्यमस्ति,
 मत्स्यं न तद् यच्छेत्त दोषयुक्तम् ॥ ५४ ॥
 तत्प्रदत्तं यत्र मनः प्रसन्नम्,
 तज्जीवनं यत्र परोपकारः ।

तदर्वित यद्विजभुक्तमेयम्,

तद्विजित यत्समरे नियुक्तम् ॥ ५५ ॥

तज्ज्ञान यदगर्वित स पुत्रो यः खिद्यते नेन्द्रियैः

तद्ज्ञान यदकल्पन सविभवो यः साधु साधारण ।

साशीर्या नमदं करोति स सुखी यो नोद्भवति लक्षणा,

तन्मित्रं यदयन्वित स उदयो भोक्तापकाराय यत् ॥ ५६ ॥

यच्च नियन्त्रणसुखं यच्च विज्ञासभाजनम् ।

यच्च निर्व्याज सखेष्टं रिपुत्वं तच्च भौद्धदम् ॥ ५७ ॥

आचारो यामवासान्ती गृहान्ता प्रभुतास्त्रिय ।

नृपथीर्गणशान्ता फलान्तं ब्रह्म वचसम् ॥ ५८ ॥

सर्वे ज्ञानाः इदया एतन्नाम्ना समुच्छ्रया,

सयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तश्च जावितम् ॥ ५९ ॥

यच्चो नश्यत्यसत्येन तपः क्रीडितं नश्यति ।

आयुर्विप्रावमानेन दानश्च परिकीर्तनात् ॥ ६० ॥

गतयोगैषकान् दृष्टिं गतायुश्च चित्किन्नाकान् ।

गतायुश्च गतयोगं तादृशान् दृष्टिं भारत ॥ ६१ ॥

यदीच्छेत्पुनरागन्तु नातिदूरमनुव्रजेत् ।

उदकान्ताभिवर्त्तितं स्निग्धच्छायाश्च पादपात् ॥ ६२ ॥

अनायका विनश्यन्ति नश्यन्ति बहुनायका ।

श्लोनायका विनश्यन्ति नश्यन्ति मिथुनायका ॥ ६३ ॥

अर्धातुराणां न सुदृढं बन्धु

कामातुराणां न भयं न सत्ता ।

विद्यातुराणां न सुखं न निद्रा

सुधातुराणां न ययुर्न तेज ॥ ६४ ॥

कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेष्यकरस्य च ।
 परनारी-प्रसक्तस्य परद्रव्य-हरस्य च ॥ ६५ ॥
 सुखं स्रपिति निश्चिन्तः प्रसारितपदद्वयः ।
 मानभङ्गकरौ कन्या कुले यस्य न जायते ॥ ६६ ॥
 स्थिरं सुहृद् मृत्युं जयोऽनुकूलः,
 स्वामी गुणघ्नः सुखितथ देवः ।
 पत्नी सती यस्य कुले न कन्या,
 प्रसार्य पादौ स सुखेन श्रेते ॥ ६७ ॥
 स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते दन्ताः केशा नखा नराः ।
 स्थानस्थिताश्च शोभन्ते पवित्रत्वं भजन्ति ते ॥ ६८ ॥
 कण्टकस्य विमार्गस्य दक्षस्य गणितस्य च ।
 समान्यस्य च दुष्टस्य मूलादुद्धरणं सुखम् ॥ ६९ ॥
 शीतलं चन्दनं लोके चन्द्रमादपि चन्द्रमाः ।
 चन्द्रं चन्दनयोर्मध्ये शीतलः साधुसङ्गमः ॥ ७० ॥
 प्राप्ता. श्रियः सकलकामशुपस्रुतः किम्,
 दत्तं पदं शिरसि विद्धिपता ततः किम् ।
 सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवेस्ततः किम्,
 कर्षं स्थितिं तनुभृतां तनुभिः ततः किम् ॥ ७१ ॥
 सर्वाः सम्पत्तयस्तस्य सन्तुष्टं यस्य ध्यानसम् ।
 उपानदगूढपादस्य ननु चर्माहृतं भूम् ॥ ७२ ॥
 सुवर्णं पुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुद्गलाः श्रिया ।
 गूरुश्च क्षतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥ ७३ ॥
 नाश्वादपि कोपीनं न दशं मयकापहम् ।
 युतः पुच्छमिमान्ग्रे पाण्डित्यं धर्मैर्वर्जितम् ॥ ७४ ॥

आचारः कुलमाख्याति दैगमाख्याति भाषितम् ।

सम्भृतः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ॥ ७५ ॥

तथा वृत्तिः समुद्रस्य तथा द्यौष्य भोजनम् ।

तथादान मयाधिपु मोचस्यापकृतिर्वृथा ॥ ७६ ॥

दूरस्थोऽपि समीपस्थो यो वै मनसि वर्त्तते ।

तदवे यो न वर्त्तते समीपस्थोऽपि दूरतः ॥ ७७ ॥

गिरोकनापो गगनं पयोदः,

नद्यान्तरे भानुर्जले च पथम् ।

इन्द्र ईश्वरे कुमुदस्य बन्धु,

यो यस्य इत्यो नहि तस्य दूरम् ॥ ७८ ॥

न च भवति विवोगो दुःख विच्छेदहर्ता,

जगति शुष्मनिर्घोना सज्जनाना कदाचित् ।

घनपटलनिरुद्धो दूरस्योपि चन्द्रः,

किमु कुमुदवनाना प्रेममङ्ग करोति ॥ ७९ ॥

सर्व्वेपामेव रत्नाता म्नीरत्न रत्नमुत्तमम् ।

तदर्थं रत्ननिचय तस्मिन् त्यक्ते धनेन किम ? ॥ ८० ॥

जयोधरिद्रुगः परमेव सारम्,

पर गृहं सद्गति देवदेयः ।

तत्रापि शय्या शयने वरास्त्रा,

रत्नीज्जला राज सुखस्य मारम् ॥ ८१ ॥

आकारं विनिवृत्तता रिपुबल जेतु समुत्तिष्ठताम्,

तन्त्र चिन्तयता कृताकृत शत-व्यापार शाय्याकुलम् ।

मन्त्रि मोक्षनिषेधिना स्थितिभुजाभाशङ्कता सर्व्वतः,

दुःखाश्रीनिधिवर्त्तिनां सुखलव कान्तासमानिद्रमम् ॥ ८२ ॥

श्रुत दृष्ट स्पष्ट स्मृतमपि हृदाघात जनकम्,
 नरत्र स्त्रोभ्योऽन्यत्कचिदपि कृत लोकपतिना ।
 तदर्थं धर्मार्थौ सुनविषय सौख्यानिच ततः,
 गृहे लक्ष्मणोमाद्याः सतत सवला' सन्ति विभवेः ॥ ८३ ॥
 धिक् तस्य मूढमनस कुक्कवेः कवित्वम्,
 य स्त्रोमुखश्च शशिनश्च समीकरीति ।
 भ्रूभङ्ग विभ्रम कटाक्ष निरीक्षणानि,
 क्षेप प्रसादहसितानि कुत शयाद्दे ॥ ८४ ॥
 असारे खलु ससारे सार सारङ्ग लोचना ।
 तदर्थं धनमिच्छन्ति तत्त्वाग्नेन धनेन किम् ? ॥ ८५ ॥
 नूनं हि ते कविवरा विपरीत बाधा,
 ये नित्यमाहुरवला इति कामिनीनाम् ।
 याभिविलोक्षतरतारक दृष्टिपातै

यस्मादसौऽपि विजिता ह्यवला' कथं ता, ॥ ८६ ॥

शोताशौ यदि सौरभ यदि भवदिन्दीवरी रक्तिमा,
 माधुर्य यदि विद्रुमे तरलता कन्दर्पचापे यटि ।
 रश्माया यदि विप्रतीपबलनं लब्धोपमान तटा,
 तद्वक्त तदिहेक्षण तदधर स्तदभ्रस्तदूरुद्वयम् ॥ ८७ ॥
 श्वलेति परोषादो वृथाहि हरिषोद्वेगाम् ।
 यासां नेत्र निपातन नटपट् चूर्णसि जगत् ॥ ८८ ॥
 लावण्य द्रविणव्ययो नगणित क्षयमहान् स्त्रोक्त,
 स्त्रच्छन्दस्त्रमुख जनस्य वसतश्चिन्तानलोद्दीपितः ।
 एषासि स्वयमेव तुल्यरमणाभावाद्वराब्जो हता,
 क्षोभश्चेति वधया विनिहतस्तन्वास्तुन तन्मता ॥ ८९ ॥

नामृतं न विषं कश्चिदेकेन तु नितम्बिनी ।
 सैवामृतानुरक्ता स्त्री विरक्ता विषवद्गरी ॥ ८० ॥
 गन्तव्यं यदिनाम निश्चितमङ्गो गन्तासि क्षीय त्वरा,
 द्वितीयेष्वेव पदानि तिष्ठतु भवान् पश्यामि यावन्मुखम् ।
 सप्तारि भट्टिका प्रयाह यिगणद्वारा ससे जीविते,
 को जानाति पुनस्तयासह मम स्थाहानवा सङ्गम ॥ ८१ ॥
 अस्माकं वदरी वक्त्रे युष्माकं वदरी गृहे ।
 वादरायणं सम्बन्धाद् यूय यूयं वयं वयम् ॥ ८२ ॥
 एकएव परोमानी वने वसति चातकः ।
 पिपासितोवा स्त्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥ ८३ ॥
 अवस्थायकञ्चै प्राणान् सन्धारयति भिक्षुरः ।
 याज्ञाभङ्गभयाङ्गीतो न देवः सपि याचते ॥ ८४ ॥
 वन्याष्टमे स्त्री त्याज्या तु न वसेत् सृतेप्रजा ।
 एकादशे स्त्री जननो सद्यस्त्वमियवादिनी ॥ ८५ ॥
 अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
 मर्यादायां ममव्यादा स्त्रियं स्त्रिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ ८६ ॥
 स्त्रोत्वं क्षीरत्वमेकान्तं पुंसोलाभं नियन्त्रणा ।
 यत्र पश्चाद्गन्तव्यं वातशूलं वृणस्य च ॥ ८७ ॥
 अथ यान्तं गजं सत्तं हृदयं कामसोचितम् ।
 शूद्रसचरसयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ८८ ॥
 प्रत्यक्षे गुरवस्तुल्या परोक्षे मित्रवाम्भवा ।
 भृत्या कश्मपि सप्तमं पुत्राङ्गवामृतपवा ॥ ८९ ॥
 विदग्धं वनितापाङ्गदर्शनादेव यत्सुखम् ।
 न तत् प्राकृतनारीणां भावलिङ्गनं सुखमेव ॥ ९० ॥

समस्तैर्नायकगुणैर्भूषितः मखि मे पतिः ।

स एव यदि जारः स्यात्सफलं जीवितं भवेत् ॥ १०१ ॥

पाकारेण शशी गिरा परभृतः पारावतसुखिने,

हस्तयकमणे गुणि सुरगुरु रत्नां प्रमत्तीगजः ।

दत्तं भर्त्तरिमे समस्त युवति श्लाघ्यैर्गुणैः सेविते ;

शुष्कं नास्ति विवाहितः पतिरदौस्यान्नेकदोषो यदि ॥ ८०२ ॥

जातेतिचिन्ता महतीं मसूते,

देयाश्च नोवेति विचार दुःखम् ।

दत्तासुखं तिष्ठति वा न चेति

कन्यापितृत्वं ह्यति कटमेव ॥ १०३ ॥

जवी यौवनमश्राना फलं वृषस्य यौवनम् ।

स्त्रियाः स्तनौ यौवनं स्यान्न पुंसो हि यौवनम् ॥ १०४ ॥

किं कोकिलस्य रणितेन गते वसन्ते,

किं कातरस्य बहुशास्त्रसुमिषितेन ।

किं गर्जितेन सुभटस्य पशुसुखस्य,

किं जीवितेन रिपुणाङ्गसि दमितेन ॥ १०५ ॥

कण्ठगद्गदता स्वेदो मुखे वैवर्ष्यविपद्यु ।

स्त्रियमाषस्य चिह्नानि यानि तान्येव याचतः ॥ १०६ ॥

कुलस्य कौटुम्बातस्य दावनिष्पुपितत्वचः ।

तरोरप्युपरस्यस्य वरं जस्य न चाभिजः ॥ १०७ ॥

तावत्तपस्वी तेजस्रो गूरुः प्राघं ह्रसोयतः ।

पुमानित्युधर्तं तावद् यावदर्थो न कस्यचित् ॥ १०८ ॥

जगतां पतिरर्थित्वाद् विष्णुर्यामनताद्वतः ।

कोन्योऽधिकतरदाध्याद् योऽर्थो याति न साधवम् ॥ १०९ ॥

लज्जावतं कुलीनस्य वित्तं याचितुमिच्छतः ॥

कण्ठे पारावतस्येव वृत्तकरोति गतागतम् ॥ ११० ॥

भास्करोपि यदि व्रूयाद्देहोति कृपण वचः ।

दोषो रश्मिर्बद्धस्त्रेण सोऽपि शीतलता व्रजेत् ॥ १११ ॥

सन्तोषैश्वर्यसुखिना दूरे दुर्मतिभूमयः ।

भोगापाशवद्वानामपमानं पदे पदे ॥ ११२ ॥

सन्त सन्तोषश्च ह्यस्या लब्धाकलोलिनो जले ।

उन्मत्ताश्च निमग्नाश्च पश्यन्ति जलसन्ततिम् ॥ ११३ ॥

कुल गोलच्च मत्स्यश्च प्रजातेजो धृतिर्वलम् ।

गौरव प्रत्ययं स्त्रेहं दारिद्रेण विनश्यति ॥ ११४ ॥

कुटुम्बचिन्ताकूलिनस्य पुंसः ,

कुलञ्च गोलञ्च गुणाश्च सर्वे ।

अपक्वकुम्भे निक्षिप्ता इवापः ,

प्रयान्ति तेनैव समं विनाशम् ॥ ११५ ॥

उत्तिष्ठ क्षणमेकमुदह सखे । दारिद्र्यभारं शुचम् ,

यान्तस्त्रावदह चिरान्मरणञ्च मेधे त्वदीयं सुखम् ।

इत्युक्तां धनवर्जितेन विदुषा सुतः श्रमशाने शयः ,

दारिद्र्यान्मरणं वरं सुखमिति श्रुत्वा स तूष्णीं स्थितः ॥ ११६ ॥

माता चैका पिता चैका मम तस्य च पक्षिणः ।

पक्षं मुनिभिरानीतं स चानीतो गङ्गायने ॥ ११७ ॥

गवागिषाध्वानि म वज्रि नित्यम् ,

पक्षं मुनीनां वचनानि यत्किम् ।

प्रत्यक्षमेतद् भवत्येष दृष्टम् ,

सप्तर्षिणा दीप-गुणा भवन्ति ॥ ११८ ॥

खड्गस्य गुणहीनस्य तैश्च सुपुरुष ययुः ।
 युक्तं न तु गुणाख्यस्य धनुषः प्राणिहितनमः ॥ ११८ ॥
 गुणवानेव नमते पुरुषः कान्मुक यथा ।
 स एव स्तब्धतामिति निर्गुणः कान्मुक यथा ॥ १२० ॥
 स एव गुणवान् धन्याश्च धन्यः कालपर्यये ।
 स एव पुरुषो दाता पुनर्भवति याचकः ॥ १२१ ॥
 यस्यापायमदृष्ट्वा बध्मिच्छामि राघव ।।
 तस्यैव श्रेय इच्छामि कार्याणां सञ्चला गतिः ॥ १२२ ॥
 गुणाः सर्वत्र पूज्यन्ते पित्रवर्गो निरर्थकः ।
 वासुदेवः नमस्यन्ति वसुदेवः न केचन ॥ १२३ ॥
 स्रष्टु जन्मभूषस्तताऽऽस्तुधिपयः पूरणं दूरीकृतम्,
 लम्बं तीरवने वनेचरगतैरासु ततः खण्डितम् ।
 विकीतं तुलितं ततः खरशिलाघृष्टं जनैश्चन्दनम्,
 चन्दन्ते करटे विपत्स्वपि गुणैः का नाम नो पूज्यते ॥ १२४ ॥
 गुणाः खलु गुणा एव न गुणा धनहेतवः ।
 अर्थसञ्चयकर्तृभिः भाग्यानि प्रयगीयं हि ॥ १२५ ॥
 गुणाः खलु गुणा एव न गुणा धनहेतवः ।
 सगुणो निष्फलः चापः निर्गुणः सफलः शरः ॥ १२६ ॥
 गुणा गुणरूपं गुणा भवन्ति,
 ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दायाः ।
 सुस्त्रादुताय प्रभवाङ्घ्रिं नद्यः,
 समुद्रमामोद्य भवन्त्यदेयाः ॥ १२७ ॥
 गुणैर्न किञ्चिद् विदुषां प्रयोजनम्,
 खलोऽर्धभागी सुगुणश्च निवनः ।

यथा हि काको लभते गृहादलिम्,

तथा न जंघो न शङ्को न चातकः ॥ १३८ ॥

मन्तोऽपि न प्रकाशन्ते दरिद्रस्याखिला गुणाः ।

भास्त्रानिष पटार्थानां श्रीर्गुणानां प्रकाशिनौ ॥ १३९ ॥

मणिः शण्डेऽनीचैः समरविलयौ ह्येति निहितः,

मदल्लीणो नागः शरदि सरिदासानुपुलिना ।

कलाशेषयन्त्रः सुरतमृदुता वालललना,

न निम्नाः शोभन्ते व्ययित-विभवाचार्यिणु नराः ॥ १४० ॥

चन्द्रो भाति सुनिर्मलेऽथ गगने तारा विचित्रेऽस्यरे,

हारो भाति च कामिनीकुचतटे पीनोन्नते यौवने ।

जंघो भाति सरोवरे मनजिने वैदुर्यवर्णोदके,

राज्ञा भाति भुमन्निभि परिहृतः श्रीधाम्नि मिहामने ॥ १४१ ॥

स्वच्छः सज्जनचित्तवज्रपुत्रः दीनार्त्तिवच्छीतलम्,

पुत्तानिद्रानवत्तधैव मधुर तदालसश्चापवत् ।

जोवस्यापि हि जोवित द्रविणवदः स्वापह तुमवत्, ॐ

मदा पापहर हरिस्मरणवत्पानीयमानोयताम ॥ १४२ ॥

व्यायामिकोऽस्मि चतुरोऽस्मि विचक्षणोऽस्मि,

विद्याधरोऽस्मि पटुरस्मि न चास्मि भीरुः ।

कार्यं करोमि सततं न च सिद्धिरस्ति,

देव न सम्ब्रूति कोऽपि ममापराधः ॥ १४३ ॥

जानामि धनं न च मे प्रवृत्तिः, जानाम्यधनं न च मे निवृत्तिः ।

केनापि देवेन हृदिस्थितेन, यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥ १४४ ॥

साधयति यत्नयोजनमग्नः,
 अपि तदस्य काकतालीयम् ।
 अविद्वन्पि किमप्यधरम्,
 उल्लिखति घूर्णोऽपि काष्ठेषु ॥ १३५ ॥
 कः कण्टकानां प्रकरोति तैश्चाम्,
 विचित्रभावं मृगपक्षिणाञ्च ।
 माधुर्यमिच्छी कटुता च निखे,
 स्वभावतः सर्वमिदं हि सिद्धम् ॥ १३६ ॥
 धर्मस्य मूलं विकृतिर्नयश्च,
 धर्मस्य कारुण्यमकृतवञ्च ।
 कामस्य वित्तञ्च वपुर्वयश्च,
 मोक्षस्य सर्वार्थनिवृत्तिरेव ॥ १३७ ॥

विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जगपरिचयम् ।
 न हि बन्धा विजानानि शुर्वी प्रसववेदनाम् ॥ १३८ ॥
 कविरेव कवेर्वेत्ति कविकर्मणि कौशलम् ।
 श्रेयाङ्गिरेव जानाति भुवो भारस्य निश्चयम् ॥ १३९ ॥
 देशे हि यत्र करम्. कलभयतुल्यौ,
 यत्रापि नास्ति हयरासभयोर्विचारः ।
 काचोपलस्य च मणेश्च न यत्र भेदः,
 को नाम तत्र गुणिनामधिवासरागः ॥ १४० ॥
 गुणा यत्र न पूज्यन्ते गुणिनान्त्र का कथा ? ।
 नग्नश्चपयकयामे रत्नकः किं करिष्यति ? ॥ १४१ ॥
 मेरुश्चलति कल्पान्ते मर्यादां सागरस्यजेत् ।
 प्रतिपद्यमहाः सत्त्वा न चलन्ति कदाचन ॥ १४२ ॥

हंसो न भातिवलिभोजनहृन्मध्ये,
 गोसायुमण्डनगतो न विभाति सिंहः ।
 जात्या न भाति तुरगः खरयुधमध्ये,
 विद्याय भाति पुरुषेषु निरक्षरेषु ॥ १४३ ॥
 विन्ध्यः पुरा खरिद्यावधिहृद-सूद्धौ,
 निम्बत्वमाप यचनात्किलकुम्भयोने ।
 नाद्यापि लङ्घयति सत्यमतिं प्रतिष्ठा-
 मद्भीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥ १४४ ॥
 प्रयापि नोष्णति हरः, किलकालकूटम्
 श्रेयो विभर्त्ति धरणीं खतु मस्तकेषु ।
 अश्वोनिधिर्वहति दुर्वहवाहवाग्निम्,
 अद्भीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥ १४५ ॥
 उत्पलस्य च पद्मस्य मत्स्यस्य कुसुमस्य च ।
 एकज्जातिप्रसूतानां रूपं गन्धः पृथक् पृथक् ॥ १४६ ॥
 मृगा मृगे सुख्यमनुव्रजन्ति,
 गोभिश्च गावस्तुरगास्तुरङ्गे ।
 मूर्खेभ्य मूर्खाः कथयः कविन्द्रे,
 समानशोभाय समानशीले ॥ १४७ ॥
 अश्वोधिस्सप्ततां स्त्रियं जलधिता धूनिस्तवः शैलताम्,
 मेरुर्मूलवतां त्वयः कुलिशता यच्च त्वयः प्रायताम् ।
 यद्भिः गीतलता हिमं दहनतामायाति यत्नेच्छया,
 ऐलादुत्तेजिताद्भूतप्यसन्निभे देवाय तस्मै नमः ॥ १४८ ॥
 भस्मागस्त्य करणपिण्डततमोर्गार्निन्द्रियस्य शुभा,
 त्वत्वाद्युर्विवर स्वयं निपतितो नलं सुखे भोगिनः ।

दत्तस्तत्पिणितेन हत्वरमसौ तेनैव यातः पथा,
 सुखस्तिष्ठति देवदेव हि नृणां वृद्धौ भवे चोद्यताम् ॥ १५८ ॥
 खलोढौ दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापिते मस्तके,
 वाञ्छन् देयमनातप द्रुततरं विश्वस्य मूलद्रुतः ।
 तवाप्यस्य महाफलेन पतता भद्रं समस्तं गिर,
 प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तवापदा भाजनम् ॥ १५९ ॥
 सिद्धिकासुत सन्वस्तः शशः गीतांशुमाश्रितः ।
 जपसे सायय तत्र तमन्यं सिद्धिकासुतः ॥ १६० ॥

पिता विवेकं सुमतिर्जननी,
 स्वसाध्यहिंसा दयिता दयैव ।
 धनं सहाय कर्षणा कुमारी,
 सुशुस्तथा दीन-लज्जोपकारः ॥ १६१ ॥

धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शान्तिः सदा गीहिनी,
 सत्यं सुतुरय दया च भगिनी भ्राता मनः मयमः ।
 शय्या भूमितलं दिगोऽपि वसनं ज्ञानाढ्यं भोजनम्,
 यस्यास्तोत्रं कुटुम्बिनो वदं मखे । कक्षाद्वयं योगिनः ॥ १६२ ॥

म्यानं प्रधानं न धनं प्रधानं स्थानस्थितः कापुरुषोऽपि सिद्धः ।
 ज्ञानाग्निं रे पद्मम् । ते प्रभावः कण्ठस्थितो गर्जन्ति शङ्करस्य ॥ १६३ ॥

गिरमा धार्यमाणोऽपि भीमः सौम्येन शम्भुना ।
 तवापि जगता धत्ते केष्टं खलु पराययः ॥ १६४ ॥
 भाषद्वतं हससि किं द्रविषान्धमूढः ।

लज्जो स्थिरा न भयतीति किमत्र चित्रम् ।
 एताव पेश्यसि घटान् जलयन्त्रमध्य,
 रिक्ता भवन्ति पूरिता भरिताय रिक्ताः ॥ १६५ ॥

अधनोऽयं धनं प्राप्य सादृशं धनं मां अरिम् ।
 इति कारुणिको नूनं धनं मे भुरि नाददत् ॥ १५७ ॥
 किं पादं भवति भवेत्पुरस्सरित्पादोदकाय प्रभो !
 को दीपन्तरणेघणाय गच्छादुदाय किं वाहनम् ।
 किं श्रीरुपं जगदन्नदाय वसुन किं दिव्यवासोदृते,
 किं स्त्रीवं निगमागमाय तदन्नं भक्तिर्भवत्तुष्टये ॥ १५८ ॥
 व्याघ्रस्य चरणं ध्रुवस्य च प्रयो विद्यागजेन्द्रस्य का ?
 का जातिर्विदुरस्य द्वादशपते उपस्य किं पौरुषम् ।
 कुक्ष्यायां किमुनामरूपमभ्रिकं किन्तुदन्त्रो धनम् ?
 भक्त्या तुष्यति केवलं हरिरतो भक्तिप्रियो साधवः ॥ १५९ ॥
 स्वर्गायवर्गयोः प्रभा रमायां भुवि सम्पदाम् ।
 सर्वथा कार्यसिद्धौ न मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ १६० ॥
 काङ्क्षं दारिद्र्यं पापयोगान् कं कृणु, श्रीनिकेतनः ? ।
 प्रपन्नभुरिति स्माह बाहुभ्यां परिरम्भितः ॥ १६१ ॥
 पश्य विपुलां लक्ष्मीं यः करोति न सधनम् ।
 धनानां चेष वस्त्राणां भूषणं, स इति स्मृतः ॥ १६२ ॥
 गीतभीतयः विषयं रणभीतयः सच्चियः ।
 धनार्थी दानभीतयः तयोः स्वर्गं न गच्छति ॥ १६३ ॥
 चाणक्यं मानिक्यमिदं कण्ठे धिक्नति ये बुधाः ।
 प्रहितं भोजराजेन भुवि किं प्राप्यते न तं ? ॥ १६४ ॥
 इति चाणक्यराजनीतिशास्त्रेऽष्टमाऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥